

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

ARİSTOTELES DÜŞÜNCESİNDE HAFIZA KAVRAMI

Yüksek Lisans Tezi

ADNAN HALA

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

ARİSTOTELES DÜŞÜNCESİNDE HAFIZA KAVRAMI

(Yüksek Lisans Tezi)

ADNAN HALA

Danışman:
Doç. Dr. Zeynep GEMUHLUOĞLU

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ADNAN SHALA'nın ARİSTOTELES DÜŞÜNÇESİNDE HAFIZA KAVRAMI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 14.09.2018 tarih ve 2018-26/24 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / eşçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 28.09.2018.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1.	Tez Danışmanı Doç. Dr. ZEYNEP GEMUHLUOĞLU	
2.	Jüri Üyesi Doç. Dr. FERRUH ÖZPİLAVCI	
3.	Jüri Üyesi Doç. Dr. AHMET ERHAN ŞEKERCİ	

ÖZET

Aristoteles'te hatırlama, hafızadan ayrı bir yeti olarak karşımıza çıkar. Hem hatırlama hem hafıza nefsin en önemli yetileri olarak işlev görür. Hafıza ile hatırlama sadece basit, gündelik hayatın bir parçası olmayıp, düşünebilmeyi mümkün kılan bir yetidir. Herhangi bir canlı hafızaya ve bir düşünme biçimi olan hatırlamaya sahip değilse bilinçli olarak herhangi bir harekette bulunamaz. Hafıza ve hatırlama arasında kesin olarak bir ayrım vardır. Hafıza konum itibariyle müşterek hisse ait olması bakımından hem dış duylara hem de akla bağlı kalmaktadır, hatırlama ise işlevinden dolayı düşünceye benzemektedir bu da doğal olarak diğer canlılarda bulunmamasını açıklamaktadır. Hatırlamadan ayrı olarak hafızanın sadece insanda değil aynı zamanda başka canlılarda da bulunması mümkündür. Genel olarak hafıza olmadan ne hatırlama kalır ne de düşünce; ikisinin de temeli hafızadır. Hafıza olmadan ne zaman ne de hareketin farkına varılır ve ne de bir şeyi bildiğimizi biliriz. Hafıza olmadan kendi benliğimizi dahi bilemeyiz ve farkına varamayız. Hafıza olmadan yaşanılır fakat insan olarak yaşanılmaz. Hafıza olmadan insan ne var olduğunu ispatlayabilir ne de ahlâkî bir yaşam sürdürebilir. Şayet hafıza ortadan kalkarsa her şey anlamını yitirir, zaten bir şeyi anlamış olmak için o şeyin hafızada bulunması zorunludur. Her şey hafızadadır ve onun dışında hiçbir şey yoktur ki zaten hiçbir anlamı da hafızanın konusudur.

Anahtar Kelimeler: Hafıza, hatırlama, zaman, hareket, ruh, duyumlama

ABSTRACT

In Aristotle, recollection is manifested as a separate faculty from the memory, with the two of them as the most important faculty of the soul. Remembering together with memory are not simply a part of everyday life, moreover, it is the faculty that makes the thinking possible. Any living thing can not be consciously involved in any movement unless it has memory and a way of thinking which is recollection. There is a definite distinction between memory and recollection. Since memory is a common sense, it is connected to both external senses and mind-bound, and recollection is similar to that of thinking, which explains that it is not naturally found in other living things. Apart from recollection, it is possible that the memory is not only in human but also in other living things. In general, without memory, neither recollection nor thinking exists; yet, memory is the basis of both. Without memory there is no sense of time and movement, and we would not know that we know something. Without memory, we can not even know our ownself, we can not realize it. There is a living without memory, however it can not be experienced as a human being. Without memory, one can neither prove that he exists, nor he could live in a moral way. If we are to remove the memory, then everything will lose its meaning. In order for something to be understood, that must be part of memory. Everything is in memory, there is nothing outside it, even the meaning of nothingness must be a part of memory.

Key words: memory, recollection, time, motion, spirit, perception.

ÖNSÖZ

Zaman, ilgimi çeken en önemli konulardan biriydi. Zaman hakkında okumalar yaparken aslında zamanın hafızayla beraber önem kazandığının farkına varmaya başlamıştım. Hafıza düşünce tarihindeki en önemli kavramlardan biridir ve insanı en değerli varlık yapan düşünme faaliyetinin merkezinde durmaktadır. Bu çalışmanın amacı Antik dönemin ustası olan Aristoteles'in hafızayı nasıl ele aldığını ortaya koymaktır. Türkiye'de felsefe alanında hafıza kavramı üzerine yazılan çok fazla eser bulunmamakla birlikte Antik dönemin ve özellikle Aristoteles'in hafıza üzerine incelemelerini konu alan eserler de oldukça azdır. Bu gibi sebeplerden dolayı konu üzerine çalışma isteğim daha fazla artmıştı. Aslında hafıza sadece felsefede değil sınır tartışmalarında da merkezî bir yerde durmaktadır. Hafıza düşünce tarihinde önemli bir problem olarak kendini göstermiştir, bu da hafızanın sırlarındandır. Sır, saklanmış olandır ki hafıza bunu en iyi bir şekilde başarmaktadır. Bundan dolayı hafızayla sırdaş olmanın bütün düşünce tarihiyle sırdaş olmak anlamına geldiğini düşünüyorum. Çalışmanın bu anlamda sadece bir giriş olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

Son olarak değerli hocam ve tez danışmanım sayın Doç. Dr. Zeynep GEMUHLUOĞLU'NA tüm emekleri ve destekleri için teşekkür ederim. Evimden uzakta geçirdiğim eğitim hayatım boyunca maddî manevî desteklerini esirgemeyen değerli aileme de özellikle teşekkür etmek isterim. Son olarak her zaman yanımda olan ve tez sürecinde formel düzeltmelerde bana yardımcı olan kıymetli arkadaşlarım, Emine ASLAN ve Zeynep KÖROĞLU'na da ayrıca teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
Giriş Bir Felsefe problemi olarak Hafıza.....	1
Hafıza ile dış duyular arasındaki ilişki	4
1.1 Giriş	4
1.2 Algı ve algının hiyerarşisi üzerine.....	6
2 Hafıza ile hiss-i müşterek arasındaki ilişkisi	12
2.1 Psukhe (nefis, form, ruh, yaşam soluğu, dirilik ilkesi)	12
2.2 Ortak duyu (hiss-i müşterek)	13
2.2.1 Ortak duyu nedir?	13
2.2.2 Ortak duyunun nesnelere ve fonksiyonları nelerdir?.....	14
2.2.3 Ortak duyunun algılanması nasıl gerçekleşmektedir?.....	16
2.2.4 Ruhun kapasiteleri arasında etkileşim nasıl gerçekleşmektedir?	17
2.2.5 Sonuç olarak	18
2.3 Zaman problemi.....	18
2.4 Hareket.....	23
3. İmge ile Anı arasındaki fark	27
3.1 Bellek ve hatırlama üzerine	27
3.2 Düşünme, hayal gücü (vehim gücü) ve hafıza (hatırlama).....	33
4. Aristoteles'ten sonra hafıza	43
4.1 Seni dışarda aradım içimde buldum.....	43
4.2 Hafıza, virtüel ve hatırlama.....	51
Sonuç	56
Kaynakça.....	62

Şekil 1: Bölünmüş çizgi	5
Şekil 2: Varlık hiyerarşinin tablosu	5
Şekil 3: Zaman ve hareket	22
Şekil 4: Hareketin türleri	25
Şekil 5: Çizgi ile nokta ilişkisi	59
Şekil 6: Bilgi edinme yolu	59

Giriş

Bir Felsefe Problemi Olarak Hafıza

Felsefe kendi bünyesinde birçok problemi barındırmaktadır. Bu problemlerin birçoğu epistemolojiye veya ontolojiye aittir. Bir felsefe problemi olarak hafıza ise ikisine de aittir ve belki de düşünce tarihinde en karmaşık olanlardandır. Bu problemle nerdeyse her çağda, her düşünür doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ilgilenmiştir. Herhangi bir şey var olması bakımından kendini var olduğunu ispatlamak isterse ya kendisi düşünen bir varlık olması ve bundan dolayı hafıza sahibi olup hafızasıyla bunu ispatlamak ya da kendisi düşünen bir varlık değilse o zaman düşünen bir varlık sayesinde bunu ispatlamak zorundadır. Sadece ontolojik olarak değil epistemolojik olarak da bir şeyi bilip bilmediğini gösterebilmek için hafızaya sahip olması şarttır.

Hafıza sadece anlamak veya algı içeriklerini muhafaza etmek için değil aynı zamanda anlamlandırmak için de kullanılan bir yetidir. Düşünce tarihinin ilk başlarında hafıza bir problem olarak pek ön plana çıkmamakta, ondan daha önemli olarak görülen ontolojik problemler ele alınmaktadır. Özellikle doğa filozofları adlandırdığımız filozoflar bu konuyla pek fazla ilgilenmemektedirler. Onlar için bütün kâinatın özünü ve onun işleyişini anlamak asıl hedefdi. Kâinatın akıl almaz düzeni insanları hep cezbetmiştir. Onlara göre bir akıl olmasaydı bu düzen olmazdı. Anaksagoras'ın da dediği gibi önce Kaos vardı sonra akıl geldi her şeyi düzene soktu. Bu düzen aklın bir ürünü ve hafıza olmasaydı var olamazdı. Her bir düzen akla atfedilir çünkü düzen, akleden ve bilen birinin eseridir. Ancak hafıza da akıl gibi nefsin bir yetisi olduğu için düzen dolaylı ya da dolaysız hafızanın ürünüdür.

Felsefe doğadan insana ve onun nefesine yönelmesiyle beraber hafıza da bir problem olarak kendini göstermeye başlamıştır. İlk önce Platon'la sonra Aristoteles'le beraber tam bir felsefe sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Platon hatırlamayı kendini yeniden varoluş zincirinin içerisinde bulma metodu olarak düşünürken Aristoteles'te hatırlama hafızadan ayrı bir yeti olarak kendini göstererek ikisi beraber nefsin en önemli yetileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hafıza ile hatırlama sadece basit, gündelik hayatın bir parçası değil düşünebilme ihtimalini mümkün kılan bir yetidir. Herhangi bir canlı eğer hafızaya ve bir düşünme biçimi olan hatırlamaya sahip değilse bilinçli olarak herhangi bir harekette bulunamaz.

Farklı zamanlarda farklı biçimlerde ele alınsa da hafıza nerdeyse modern çağa kadar hep nefsin ya da aklın bir yetisi olarak ele alınmıştır. İnsanı geçmişiyile buluşturan şimdiye ve geleceğe zemin hazırlayan bir yeti olarak değerlendirilir. Aziz Agustinus'a göre insan hafızası, onun hem geçmişiyile hem de kendi günahlarıyla yüzleştiği yerdir. Hafıza bir biçimde aidiyetin ta kendisidir. İnsanın hafızası neyse kendisi de odur. Birinin kendi hafızası yoksa veya varsa ama hiçbir şey hatırlamıyorsa, ayrıca onun dışında hafıza sahibi olan hiç kimse yoksa var olduğunu da iddia edemez.

Bu çalışmanın, sınırları itibariyle hafızayı bütün düşünce tarihi açısından ele alması söz konusu değildir, bu nedenle Aristoteles'in hafızayı ele alma biçimini incelenerek onun yorumunun sonraki dönemlerde nasıl bir etki yarattığını genel hatlarıyla göstermek daha uygun olacaktır. Aristoteles hafızayı bir yeti ve bir düşünce biçimi olarak ele alan muhtemel ilk filozof olduğu için ve kendinden sonraki felsefe tarihini de büyük ölçüde belirlediği için onun düşüncesinden başlamak bir anlamda zorunluluktur.

Aristoteles bir ölçüde Platon'dan etkilenerek hafızanın nefsin düşünme yetisinden sonra belki de en önemli yetisi olduğunu görüp kendi düşünce sisteminin ana merkezinde koymuştur. Hafızanın sadece verilerin, algı içeriklerinin saklandığı bir depo değil aynı zamanda bir tür düşünce olduğunu Aristoteles birçok yerde ifade etmektedir. Sonraki dönemlerde de hafızanın neliğine ve işlevine dair benzer ve farklı açıklamalar geliştirilmiş ancak cazibesi ve önemi korunmuştur.

Bu çalışmanın amacı hafızanın antik dönemde ne tür bir öneme sahip olduğunu ve zamanla nasıl değiştiğini ortaya koyarken özellikle de Aristoteles düşüncesi içindeki yerini incelemektir. Günümüzde hafıza, büyük ölçüde psikoloji içinde ele alınmaktadır, ancak güncel psikolojide "psukhe"nin Aristoteles düşüncesinde metafizik kökeni söz konusu değildir. Felsefe içinde de benzer bir farklılıktan söz edilebilir.

Aristoteles hafızayı *Doğa Bilimleri Üzerine* isimli kitabında "Hafıza ve Hatırlama Üzerinde" adlı bölümünde ayrıntılı olarak incelemektedir. Mezkur kitap bu çalışmanın ana kaynağı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Aristoteles'in *Metafizik* ve *Ruh Üzerine* kitapları da temel kaynaklarımız içinde yer almaktadır.

Aristoteles'in hafıza üzerine düşüncelerini daha iyi anlamak için hafızanın diğer yetilerle olan ilişkisini de ele alınması uygun görülmüştür. Hafıza psukhe yani nefsin bir yetisi olduğu için diğer yetilerle doğrudan ilişkilidir. İşlevinden dolayı da hem dış duyularla hem de düşünmeyle doğrudan ilişkilidir. Bu çalışmada öncelikle, hem hafızayı hem de onun ilişkilerini Aristoteles düşüncesi içinde analiz etmeye çalıştık. Birinci bölümde hafızanın insanın dışındaki varlıklarla ilişkisi ele alındı. Bu bölümde ayrıca duyuların insan hayatında ne ölçüde önemli oldukları ve aynı zamanda hafızayla ne tür bir ilişkiye sahip oldukları da incelendi.

İkinci bölümde hafızanın ve benzer yetilerin nefsin hangi kısma ait oldukları ve ortak duyuya olan ilişkisi ele alınmıştır. Aristoteles de dediği gibi hareket, zaman, büyüklük ruhun hangi kısmıyla algılanıyorsa hafıza da o kısma aittir. Bundan dolayı bu bölümde ortak duyu, zaman, hareket ve hafızanın onlarla olan ilişkisi ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Aristoteles'in hafıza ve hatırlama arasında yaptığı ayrımı göz önünde bulundurarak hafıza ile düşünme arasındaki ilişki ele alınmıştır.

Aristoteles sonrasında düşünce tarihi açısından hafızaya dair açıklamaların özellikle de ontolojiye dair temellendirmelerin değişmesine paralel olarak değiştiğini söylemek mümkündür. Bu değişimi gösterebilmek amacıyla iki düşünür örnek seçilerek dördüncü bölümde tartışılmıştır.

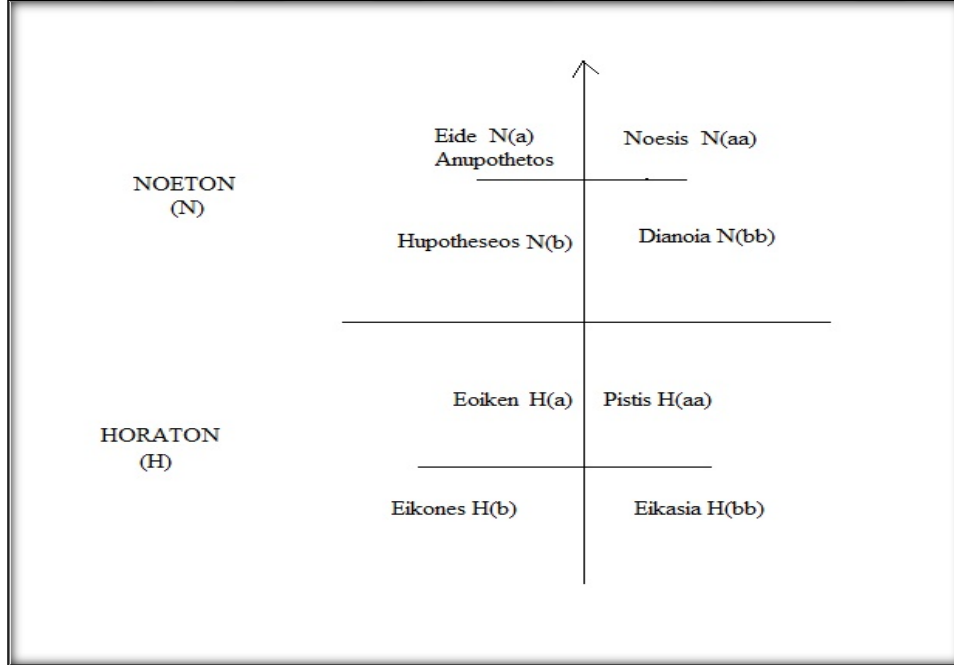
Türkiye'de felsefe alanında hafıza kavramı üzerine yazılan çok fazla eser bulunmamakta, ayrıca Antik dönemin ve özellikle Aristoteles'in hafıza üzerine incelemelerini konu alan eserler de sayıca azdır. Bu çalışma Aristoteles'in hafıza üzerine incelemelerini diğer yetilerle ilişkilendirerek onun diğer felsefe meseleleri açısından önemini ortaya koymayı hedeflemiştir.

Hafıza ile dış duyular arasındaki ilişki

1.1 Giriş

Aristoteles'in herhangi bir konudaki düşüncesi üç üstat diyebileceğimiz Parmenides, Sokrates ve en önemlisi Platon dikkate alınmadığı takdirde eksik kalacaktır. Parmenides, görülen ile gerçeklik, duyulan ile düşünülen arasında keskin bir ayrım yapmakta; duyulan dünyayı değişken-gerçek olmayan, düşünülen dünyayı ise gerçek olarak adlandırmaktadır. Duyuların verdiği bilgi değişkendir, gerçeğe götürmez, "δόξα (doxa)"dır. Duyular, değişkenlerle oluşan, gerçeği saf dışı bırakan zamana tâbidir. Hafıza ise aklı bir yeti olarak oluş ve bozuluşun farkına varmakta, değişimin ötesine ancak akıl gidebilmektedir. Parmenides devamla, gerçek hakkında sadece "νοῦς (Nous)" sınırları içerisinde konuşulması gerektiğini de söylemektedir.

Platon, Parmenides'in başlatmış olduğu bu çizgiyi daha ileri taşır, görülen ve gerçek olanı aynı ontolojik çizginin içine yerleştirir.¹ Bu çizginin iki ana bölümü vardır: "νοετον (Noeton)" ve "ορατον (Horaton)".

¹ Ahmet Cevizci, "Platon'un Devlet'deki Bölünmüş Çizgi Analajisi", Araştırma, 15(1994), s. 31-134. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuz Haşlakoğlu, Politeia Diyalogunda Epistêmê Tasnifi ve Dialektikê Methodos'un Anlamı, Felsefe Tartışmaları, Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, sayı:34/2005: 67-90

Şekil 1: Bölünmüş çizgi²

Nesneler	Düşünce ya da Bilme Tarzları
İdealar	Yetkin Bilgi (Noesis)
Matematiksel	Nesnel Düşünme (Dianoia)
Doğal Dünyadaki Şeyler	İnanç (Pistis)
İmge ya da Suretler	Hayal (Eikasia)

Şekil 2: Varlık Hiyerarşisi³

İki tabloda da görüldüğü gibi duyuların verebildiği bilgi en fazla inanç olabilmektedir. Kesin bilgi ise aklın ürünüdür. Hatırlama ya da hafıza Platon'a göre duyuların değil aklın ürünüdür çünkü insan unutmuş olduğu bir şeyi hatırlar o da Noeta'ya aittir. Noeta'da görüp daha sonra unuttuğumuz şeyleri hatırlarız. Bu hatırlama akıl ile yapılmaktadır. Bundan şu sonuç çıkar: Akla sahip olan varlıklar ancak belli bir şeyi hatırlayabilir. Bundan dolayı duyularla algılanan bir şeyi öğrenmek mümkün değildir ancak algıladığımız şeyi daha önce ideler dünyasında da gördüğümüzü hatırladığımız anda o şeyi öğrenmiş oluruz.

Birinci kısımda ya da “Noeton” dediğimiz bölümde akıl ile algıladığımız nesnelere bulunur. Bu algılamayı akıl iki tür yetiyle yapmaktadır. Platon'a göre insanlar matematiksel nesnelere “Dianoia” ile idrak etmektedir. Aklın yetkin bilgiye sahip olması ideleri temâşâ ettiği zaman bir tür sıçramayla mümkün olabilmektedir. Ruhun bu temâşâyı elde edebilmesi için

---

² Oğuz Haşlakoğlu , “*Politeia Diyalogunda Epistêmê Tasnifi ve Dialektikê Methodos'un Anlamı*”, Felsefe Tartışmaları 34. Kitap, İlkbahar 2005 s.67-90, s.80

³ Ahmet CEVİZCİ, *Felsefe Tarihi*, Say yay. 2009 İstanbul s.91

değişen ile gerçek olan arasındaki çizgiyi fark etmesi gerekmektedir. Böylece zamanın nasıl işlediğini görüp hatırlamayı tamamlar.

Aristoteles, ideler dünyasını kabul etmediği için hem aklın işlevi hem de duyuların işlevi otomatik olarak değişmektedir. Aristoteles'e göre her şeyin temelinde tözler durmaktadır. Durum böyle olunca dış dünyada bulunan her şey önemli olmaya başlar. Böylece duyular bir şeyin öğrenme, bilme sürecine dâhil olmaya başlar hatta temeline yerleşir. Aristoteles'e göre dış duyular olmadan herhangi bir şey bilmek olanaksızdır. Duyular, bildiklerimizi belirler. Hafıza Aristoteles'e göre aklın işlevi değil zamanı, hareketi ve büyüklüğü fark eden algılayan ruhun hangi kısmı ise ona aittir. Aristoteles'e göre hatırlama veya hafıza sadece nefsin bir faaliyeti olsaydı düşünme yetisine sahip olmayan hayvanların herhangi bir şeyi hatırlamaması gerekirdi. Ama bilindiği üzere düşünme yetisine sahip olmayan bazı hayvanlar da hafızaya sahiptir. Bu da hafızanın duysal bir yeti olduğuna işaret etmektedir.⁴ Bu hayvanların akla sahip değilken duyulara sahip oluşu duyular ve hafıza arasındaki ilişkiyi gösterir.

1.2 Algı ve algının hiyerarşisi üzerine

Aristoteles bilginin oluşumunu dış dünyadan kavramlara kadar kademeli bir şekilde ele alır ve dış duyulardan ya da beş duyu dediğimiz duyulardan başlar. Bir şey algılanabilir ise onu beş duyuyla algılarız. Bazen sadece bir duyu devreye girerken bazen birden fazla duyuyla algılama gerçekleşir.

Aristoteles'e göre algının nesnelere üç gruba ayırabiliriz:

1. Doğrudan algılanan nesnelere yani beş duyu ile algılananlar. Mesela gözlerle algılanan renk, kulaklarla algılanan ya da işitilen ses vb.
2. Hiss-i müşterekten algılanan nesnelere. Yani bir şeyin algılanması için birden fazla duyuya ihtiyaç duyulmaktadır. Mesela büyüklük, hareket vb.
3. Tesadüf ya da rastlantı olarak algılanan nesnelere. Yani ortak duyu ile beş duyudan birinin birlikte algıladığı nesnelere. Mesela kırmızı şapka, Ayşen'in çocuğu vb.

---

⁴ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, çev. Elif Günçe, Morpa yay. İstanbul 2004 s. 74-83

Bu bölümde birinci türden olan algılama ele alınacaktır. Dış dünyada bulunan objeleri algıladığımızda bizde bulunan duyu organları devreye girer ve belli bir gücü-yetiyi kullanarak o objelerin izlerine ya da suretlerine sahip olurlar. Bu duyular bizde bilkuvve bulunur ancak algılarken bilkuvve halden bilfiil hale geçiş yapar. Yani bu duyular bizde edilgin durumdadır. “Duyu bizde bilfiil halde bulunmayıp bilkuvve olarak bulunmaktadır. Şayet duyu gücü kendi zatını idrak edebilmiş olsaydı, bir hareket ettirici olmadan kendiliğinden bilkuvve halden bilfiil hale geçerdi”⁵

“Duyu güçlerinde hakiki bir şekilde değil de kendilerine daha uygun bir şekilde gerçekleşen bu kabulün örneği bal mumunun mührün şeklini kabul etmesidir. Zira bal mumu, mührü onun maddesi olmaksızın tek bir şekilde yani sureti bakımından kabul etmektedir.”⁶

Bu örnekten de anlaşıldığı üzere duyu güçlerinin her birisi kendi doğasına uygun şekilde duyu objelerinden etkilenmektedir. Renk ise renk olarak, ses ise ses olarak etkilenmektedir.

Beş duyunun Aristoteles’e göre bir hiyerarşisi vardır. Burada o hiyerarşi hem varlıksal hem de epistemolojik açıdan ele alınacaktır.

Canlılar, canlı olmanın ötesinde başka şeylerde de ortaktırlar. Eğer canlıları canlı olması bakımında canlı olmayandan ayırıyorsak o zaman canlı olduğu sürece bu gruba dâhildir. En temel özellik canlı olmak olduğu için hayatta kalmak, canlı olmak için gerekli olması açısından birinci dereceye yükselir. Aristoteles canlı olmayı hayat terimiyle ifade etmektedir. “Hayat” teriminin pek çok içeriği vardır ve bir süjenin yaşadığını söylememiz için, onda bu içeriklerden, örneğin, zekâ, duyumlama, yerel hareket, dinginlik, beslenme hareketi, değişme ve büyüme gibi yetilerden, sadece birinin bulunması yeterlidir”⁷

Bu bakış açısından yetilerin daha sonra algılarını da değerlendirdiğimizde karşımıza oldukça ilginç bir tablo çıkmaktadır. Yetilerin üzerinde pek durulmayıp sadece algıyla kıyaslama yapılacağı için yetilerden en önemlisi olan beslenme yetisi ele alınacaktır. Beslenme yetisi bitkilerde olduğu gibi diğer yetiler olmadan kendisi var olabilmektedir. Bu yeti sayesinde bitkiler hareket edebilir yani hayatta kalıp büyüyebilir. Bitkiler dışındaki canlılar için de bu durum

---

⁵ İbn Rüşd, *Psikoloji Şerhi / Kitabı'n -Nefs*, çev. Atilla Arkan, 2. baskı Litera Yayıncılık, 2013 s. 56

⁶ İbn Rüşd, *Psikoloji Şerhi / Kitabı'n -Nefs* s. 78

⁷ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan. Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2011, s. 77

geçerlidir. Aristoteles'in deyimiyle bu yeti ve bu nefis olmadan herhangi bir duyumlamadan söz etmemiz imkânsızdır. "Gerçekte besleyici nefis olmadan duyumsayan nefis da yoktur, oysa bitkilerde duyumsayan ruh olmamasına rağmen besleyici ruh vardır. Aynı şekilde dokunma yoksa diğer duyular da yoktur; oysa diğer duyular olmasa da dokunma vardır."⁸

Beslenme yetisi kendini gösterdiği zaman duyumlamadan söz etmemiz mümkündür. Aristoteles'e göre "duyumlamanın olduğu yerde acı ve zevk de vardır ve acıyla zevkin olduğu yerde zorunlu olarak iştah da vardır."⁹

Yukarıda da söylendiği gibi bütün canlılarda ortak olan yeti beslenme yetisidir. Bu yeti sayesinde canlılar hayatta kalmaktadır. Bitkilerde olduğu gibi hayvanlarda da yetilerin en önemlisi beslenme yetisidir. Havanlar bitkilerden ayrı olarak duyulara da sahiptir. Aristoteles'e göre hayvanlarda algı gibi birçok şey ortaktır. "Şehvet ve acıya bütün hayvanlarda rastlanmaktadır."¹⁰ Hayvanlarda genel olarak bulunan bazı ikilikler vardır. Mesela:

1. Uyumak ve uyanmak
2. Gençlik ve ihtiyarlık
3. Nefes almak ve vermek
4. Yaşam ve ölüm

Bunların hepsi bedende ve nefste ortak olarak görülmektedir. Ayrıca hepsi algıyla ilişkilidir."¹¹

Bu bölümün ana teması algı veya duyular olduğu için en önemli noktaya değinmenin zamanı gelmiştir. Bütün hayvanlarda bulunan, ortak olan bir algı, bir duyu vardır. Yokluğu halinde canlıların hayatta kalmasının imkânsız olacağı bu duyu, dokunmadır. "Farklı duyumlamalar arasında, bütün hayvanlara ait temel bir duyumlama vardır. Bu dokunmadır."¹² Dokunma duyusuna bütün havanlarda rastlanmaktadır. Dokunma hissi olmasaydı dış dünyadan

---

⁸ Aristoteles, *Ruh üzerine* s. 78

⁹ Aristoteles, *Ruh üzerine* s. 79

¹⁰ Aristoteles, *Ruh üzerine* s. 79

¹¹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 42

¹² Aristoteles, *Ruh üzerine* s. 78

gelen tehditlere karşı korunmak, acı duymak ve bedenin bütünlüğünü korumak olanaksız olurdu. Zaten beden yoksa Aristoteles'e göre nefis da yoktur. Ona göre "Her canlının dokunma ve tat alma duyusu vardır"¹³. Tat alma da bir tür dokunma olduğu için dokunmayla beraber bulunmaktadır. Bu iki duyu canlı olabilmek için şarttır diğer duyular ise değildir. Bazı hayvanlarda diğer üç duyu bulunmayabilir. Aristoteles'e göre hayvanlar iki tür duyuya sahiptir:

1. Zaruri olanlar: dokunma ve tat alma duyuları.
2. Keyfi olanlar: görme, işitme ve koklama duyuları.

"Her canlının dokunma ve tat alma duyusu vardır. Zekâ yeteneğine sahip canlılar keyfi olan duyulara sahiptir ve bunları türlere özgü işaretlerle belli ederler; bundan da teorik ve pratik anlayışı çıkar. Bu duyular arasında yaşamın gerekliliği açısından görme duyusu özüne göre bilmek için işitme duyusuna nazaran daha keskindir."¹⁴

Yukarda verilen paragrafta da görüldüğü gibi duyuların önemli olması açısından bir sınıflandırma yapılmaktadır. Varlıksal açıdan bir sıralama yapılırsa beş dış duyu hiyerarşisi şöyledir:

1. dokunma
2. tat alma
3. işitme
4. görme
5. koklama

Birinci sırada doğal olarak dokunma durmaktadır. Ondan sonra tat alma duyusu gelir. Çünkü bir nevi o da dokunmadır ve bütün hayvanlarda dokunmayla beraber bulunmaktadır. Koklama duyusunun en sonda yer alması doğaldır çünkü canlıların hayatta kalması için diğer tüm

---

¹³ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.42

¹⁴ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.42

duyulardan daha az önemlidir. “Ne ses, ne renk ne de koku hayvanların beslenmesine hiç bir katkıda bulunmaz.”¹⁵

Tartışmaya açık olan işitme ve görme duyularının yeridir. Yukardaki pasajda görme duyusu ön planda tutulup “Bu duyular arasında yaşamın gerekliliği açısından görme duyusu özüne göre bilmek için işitme duyusuna nazaran daha keskindir” denilmekteyse de Aristoteles metnin devamında durumun tam da böyle olmadığını ima eder. Ona göre “Doğuştan kör olan dilsiz ve sağır olandan daha zekidir.”¹⁶

Bilgi oluşumu göz önünde bulundurulduğunda daha net, kesin bilgi ve enformasyon veren duyunun hiyerarşinin en tepesinde durması gerekmektedir. Bilginin kavramlardan ibaret olduğu kabul edilirse bu kavramların oluşumuna en fazla katkıda bulunan duyunun sıranın başına yerleşmesi gerekmektedir. Yukarıdaki pasajda zikredildiği gibi düşünme yeteneğine sahip olan canlılar görme yetisiyle birlikte işitme yetisine de sahiptir. Bu ikisi olmadan bilginin var olmayacağını söylemek doğru gibi görünmektedir. Dokunma duyusu olmazsa olmaz iken görme ve işitme de kavramların oluşumu için en fazla katkıda bulunan iki duyudur. Hangisinin daha önemli olduğunu söylemek oldukça zordur. Görme duyusu çok daha ayrıntılı ve kesin bilgi vermesi açısından işitme duyusunun önüne geçmektedir ama Aristoteles’e göre konuşma da duyulduğu için öğrenmenin temelini atmaktadır. Bundan dolayı “Doğuştan kör olan dilsiz ve sağır olandan daha zekidir,”¹⁷ Böylece bizim hiyerarşinin görünümü şöyle olur:

1. İşitme
2. Görme
3. Dokunma
4. Tat alma
5. Koklama

---

¹⁵ Aristoteles, *Ruh üzerine* s. 84

¹⁶ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.42

¹⁷ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.42

Bu hiyerarşi ancak hafıza ortaya çıktığı zaman anlam kazanmaktadır. Hafıza olmadan bilginin imkânsız olduğu daha önce de dile getirilmiştir çünkü Aristoteles'in de dediği gibi öğrenme ya da bilgi algıyla özdeş değildir. Algıların bulunmaması durumunda bilgi imkânsızdır ama onların var olduğu anda tersi zorunlu olmadığı için öğrenmenin sadece algılara bağlı olmadığı anlaşılmaktadır. Hafıza olmasaydı bu duylardan gelen enformasyonların bilgiye dönüşmeye imkânsız olurdu. Hafıza olmadan bilgi mümkün olsaydı insan algılar algılamaz bilge olurdu. Aristoteles'in dört neden düşüncesini bu konuda da görmemiz mümkündür. Hatırlayacağımız üzere Aristoteles'in dört nedeni şunlardır: Maddî, formel, fâil ve gâî.¹⁸ Dış dünyada bulunan nesnelere biz maddî neden olarak algılayabilir ve ondan gelen her ne ise fail olarak kabul edebiliriz. Duyularımızı form olarak kabul edip bilgi haline gelen ya da kavramlara dönüşen bilgiyi amaç olarak kabul etmekteyiz. Duyuların bu edilgen ya da formel durumunu Aristoteles bir çok yerde balmumu örneğini vererek açıklamaktadır. Balmumundan bir mühürle bastığımız zaman mühürden herhangi bir şey eksilmeden balmumunda izler kalmaktadır. Balmumunda bulunan bu izler hafızada depolanarak hayal gücü dediğimiz “fantasiya” yetisine malzeme olarak hazırlanır. İmgeleme gücü onları soyutlayarak kavramlara dönüştürür ve o kavramların doğru olup olmadığını denetlemek için duylara yeniden başvurur. Aristoteles'e göre “Algı öğrenmeye tekabül etmez bilginin uygulanmasına tekabül eder.”¹⁹ Yani bir şeyi algılamak onu bilmeyiz onu algıladıktan sonra öğrenmiş oluyoruz ve bunu ancak hafızayla gerçekleştirmek mümkündür.

---

¹⁸ David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011 s. 123

¹⁹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.52

2 Hafıza ile hiss-i müşterek arasındaki ilişkisi

2.1 Psukhe (nefis, form, ruh, yaşam soluğu, dirilik ilkesi)²⁰

Aristoteles birçok filozofa göre bir teori filozofudur. Kendi düşüncesini bir sistem haline getirmektedir. Büyük kozmostan başlayarak küçük kozmosa (insana) kadar her şey o sisteme göre düşünülmektedir. Ay üstü dünyası oluş ve bozuluşa tabi tutulmadığı için gökcisimlerinin yaptığı hareket bir etkinliğe (energeia) yol açmaktadır. Bilindiği üzere klasik fizikte hareket dışardan değil içten gelmektedir. Bir cismin formu (nefsi, psukhesi) o hareketin kaynağıdır. Gök cisimleri de hareket ettiklerinden dolayı o hareketin kaynağı onların nefisleridir. Aristoteles “Nefs Üzerine (*Peri Psukhes*)” kitabında nefis üzerine o zamana kadar yapılan bütün teorileri zikredip değerlendirerek nefis tanımını yapmaktadır. Ona göre “Bu nedenle nefis, kesin olarak, bilkuvve (güç halinde) hayata sahip doğal bir cismin, yani organlaşmış bir cismin ilk entelekheia’sıdır... o halde her nefis için uygulanabilir genel bir tanım formüle etmek zorundaysak, nefsin, doğal ve organize olmuş doğal bir cismin ilk entelekheia’sı olduğunu söyleyebiliriz”²¹ Bu alıntıda da gördüğümüz gibi Aristoteles nefsi ya da psukheyi bedenden ayrı bir töz olarak görmemektedir. Dolayısıyla nefsin bütün işlevleri ele alındığında bedenden bağımsız düşünülmemesi gerekir.

Platon, nefsin bedene hapsedildiğini söylerken nefis ile beden arasında ayırım yapmakta; böylece nefsin işlevlerinin maddî ya da bedensel olanla ayrı olduğu ortaya çıkmaktadır. Aristoteles ise bunun tam tersini düşünmekte; böylece Aristoteles’teki hafıza ve hatırlama ile Platon’daki hafıza ve hatırlama arasında ontolojik bir fark bulunmaktadır. Nefsin (Psukhe)²² bölümleri ya da işlevi olan belleğe geçmeden onunla ilişkili diğer bölümlere geçilmesinin daha uygun olduğu görülmektedir. Bir sonraki bölümde nefsin en önemli işlevlerinden biri olan ve hafıza ve hatırlamayla ilişkili olan ortak bölüme geçilecektir.

---

²⁰ Türkçe Sözlük, 7. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983 s. 321

²¹ Aristoteles, *Ruh Üzerine* s.72 Alıntıladığımız metinde psukhe kelimesi “ruh” olarak çevrilmiştir, ancak biz bu çalışmada “nefis” kelimesini tercih ettik.

²² Bundan sonra Psukhe yerine Nefs kullanılacaktır.

2.2 Ortak duyu (hiss-i müşterek)

Bir önceki bölümde özel duyular ya da beş duyu dediğimiz duyular ele alınmıştı. Duyular ve algının öğrenmeye değil bilginin uygulanmasına tekabül ettiği ifade edilmişti. Duyuların algılamış olduğu hareketlerin (her algılamanın bir tür hareketin sonucu olduğu ileriki bölümlerde ele alınacaktır) ve onların nefste kavramlara dönüşme sürecinin tam merkezinde duran mekanizmaya ortak duyu denilmektedir. Ortak duyunun sadece beş duyunun algılarının toplandığı bir yer olmadığı (ortak duyunun fonksiyonları arasında beş duyunun algılarını toplama da vardır), birden fazla fonksiyona sahip olduğu bu bölümde ele alınacaktır.

Ortak duyu konusunu açıklığa kavuşturmak için birkaç soruya başvurulacaktır. Soruların ilki doğal olarak ortak duyunun ne olduğu ile ilgilidir.

2.2.1 Ortak duyu nedir?

Ortak duyu, bir duyu olduğundan Aristoteles doğal olarak onun beş duyu arasında bir altıncı duyu olup olmadığını tartışmıştır. Önceki bölümlerde de zikredildiği gibi duyu esasen algılanabilir formları alma kapasitesidir. “Tıpkı duyu da böyledir; o, maddesiz duyulur biçimlerin toplama yeridir”²³. O zaman ortak duyu da diğer duyular gibi ise onun da bir duyu organının olması gerekmektedir. Özel duyular (beş duyunun farklı bir adlandırması) kendi duyulurlarını dolaysız bir şekilde algıladığından ortak duyu da özel duyu olsaydı onun da dolaysız algılamayı sağlayacak bir duyu organına ihtiyaç duyması gerekirdi. Aristoteles’e göre altıncı bir duyu olması imkânsızdır. “Ortak duyulurların özel bir duyusu var olsaydı, örneğin, gözümüzün tatlıyı tanıması gibi, diğer duyulardan her biri onları yalnız ilineksel olarak kavradı: ortak duyulurlar sonuçta organ üzerine hiçbir etki yapmazdı; bunun doğru olmadığını biliyoruz”²⁴

Aristoteles’e göre ortak duyuların bir duyu organına sahip olması imkânsızdır: Ona göre “hareket, dinginlik, biçim, büyüklük, sayı, birlik gibi ortak duyulurlar için özel duyu organının

---

²³ Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.132

²⁴ Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.141

var olması da mümkün değildir ki onları her duyu vasıtasıyla ilineksel olarak algılayalım.”²⁵ Bu pasajda Aristoteles ortak duyuların ilineksel bir şekilde algılanması için bir duyu organının olamayacağını ve ortak duyunun nesnelere neler olduğunu ifade etmektedir. Bu da diğer soruda ele alınacaktır.

Bu konu ile ilgili İbn Rüşd de *Kitabu'n-Nefs* şerhinde ortak duyu bölümünü şerh ederken hemen hemen aynı sonuca varmaktadır:

“Aynı şekilde bu beş duyunun dışında başka bir duyunun olması ve onun duyu objesinin ortak duyu objelerinden olması da imkânsızdır. Şayet ortak duyu objelerinin duyu objelerine ilişkisi ârızî olsaydı bu belki mümkün olabilirdi. Halbuki bu ilişki ârızî değildir. Bunun örneği ise hareket, sükûn, miktar, şekil ve sayıdır. Bütün bu duyu güçleri bu ortak duyu objelerinden zatî olarak etkilenmekte ve hareket etmektedirler. Mesela miktar/ölçü bir tür edilginlik ile idrak olunmaktadır. Aynı şekilde şeklin idrak olunması da miktar ile ilgili olduğundan böyledir. Sükûnun idraki ise hareketin yokluğu olarak gerçekleşmektedir. Sayıların idraki ise bitişikliğin yokluğu şeklinde olmaktadır.”²⁶

Görüldüğü gibi ortak duyu özel bir duyu değildir ve altıncı duyu olarak değerlendirilmemektedir. O zaman özel bir duyu değilse, ortak duyu nedir? Bu sorunun cevabı ortak duyunun ilk tanımı olarak da verilebilir: ortak duyu kendi duyularlarını, formlarını özel duyular vasıtasıyla alan nefsin bir kapasitesidir.

2.2.2 Ortak duyunun nesnelere ve fonksiyonları nelerdir?

Nefsin algılama kapasitesi ya da yetisi hem dış duyuları hem de ortak duyuları içermektedir. Bazen ortak duyu beş duyunun bir üst algılama kapasitesi olarak görülür. Daha genel bir fikir ise dolaysız olarak bir duyuyla algılanmayan ancak birden fazla duyunun devreye girerek algıladığı şeylerin ortak duyunun konusu olduğu yönündedir. Hareket, zaman, büyüklük gibi bir duyuyla algılanmayan şeylerin ortak duyuyla algılanması ortak duyunun

---

²⁵ Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.139

²⁶ İbn Rüşd, *Psikoloji Şerhi / Kitabu'n -Nefs* s.83

fonksiyonlarından birine işaret etmektedir. Aristoteles'e göre ortak duyunun nesnelere şunlardır: hareket, dinginlik, biçim, büyüklük, sayı, birlik vb. Ona göre "fakat hareket, dinginlik, biçim, büyüklük, sayı, birlik gibi ortak duyulurlar için özel duyu organının var olması da mümkün değildir ki böylece onları her duyu vasıtasıyla ilineksel olarak algılayalım."²⁷

Hareketi dokunma, görme ve işitmeyle algılamaktayız. Yani en az iki duyu devreye girmektedir. Diğer durumlarda da bu şekilde gerçekleşmektedir. Bunun dışında ortak duyunun tam olarak fonksiyonları nelerdir?

2.2.2.1 *Ortak duyunun fonksiyonları:*

a) **Ortak duyulurlarını duyular:** Daha önce de ifade edildiği gibi ortak duyulurlarını duyulması ortak duyunun ilk fonksiyonudur. Çünkü ortak duyulurlarını özel duyularla algılamak imkânsızdır. "Şimdi görmeyle tatlıyı algılamadığımız gibi, ortak duyulurları özel duyu ile algılayamayız."²⁸

b) **Duyulamakta olduğumuzu duyular:** "Kendimizi gören ve işiten olarak algıladığımızdan..."²⁹ Aristoteles'e göre duyulamakta olduğumuzu farkına varmak ortak duyunun ikinci fonksiyonudur. Ortak duyu, bireysel duyularla ilişkilendirilir; açık olduğunda, tüm bireysel duyular açık olur ve kapalı olduğunda, tüm bireysel duyular kapanır. Dolayısıyla ortak duyu, bireysel duyuları kontrol eder, çünkü durumları ortak duyu statüsünü takip eder ya da ortak duyu statüsü tarafından belirlenir. Ortak duyu ve bireysel duyular arasındaki ilişkinin asimetrik olduğunu ifade etmek önemlidir. Bu, bireysel bir his kapalı olduğunda ortak duyunun da kapalı olduğu anlamına gelmektedir. Normal koşullarda bir insan bir bireysel duyusunu kaybettiğinde onu kaybettiğini fark eder. Bu farkındalık ortak duyu sayesinde oluşmaktadır.

---

²⁷ Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.139

²⁸ Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.141

²⁹ Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.143

c) **Duyulur bilginin birliğini sağlayan ve aynı cins duyulurlar ile farklı cins duyulurlar arasında ayırım yapan şey, ortak duyudur**³⁰: Aristoteles, beyaz ve tatlı gibi heterojen algıları içeren ve beyaz ve siyah gibi homolog algıları içeren iki algılama vakasını ayırır.

2.2.3 Ortak duyunun algılanması nasıl gerçekleşmektedir?

Algılanabilir bir ortamda algılanabilir nesnelere ve şeyler bulunduğunda, duyular normal şartlarda, normal bir şekilde çalıştıklarında etkilenmektedirler. Zaten bir duyu organı ancak kendi özel duyusundan etkilenmekte, algılayabildiği kadar algılamakta, diğer algılardan etkilenmemektedir. Koklama duyusu ışıktan, görme duyusu sestenden veya kokudan etkilenmemektedir. Göz ya da görme duyusu ancak görülür olanı görür. Belli bir aralığın altında veya üstünde olanları algılayamaz. Göz fazla karanlığa fazla aydınlığa maruz kaldığında algılayabilme yetisini kaybedebilir. “Bir kokuyu algılayamayan varlıkların hiç biri koku fiilinden etkilenmez (diğer duyular için de aynı şey geçerli) duyumlayabilen varlıkların her biri de yalnız algılayabildikleri ölçüde etkilenir”³¹

Nesne ile duyu arasındaki etkileşim daha önce verilmişti. Burada ortak duyunun kendi duyulurlarını, bir hareketin sonucu olarak mı yoksa hareketleri eş zamanlı algılayarak mı aldığı problemi vardır. Aristoteles bu konuyu eş zamanlı algılama problemi olarak ele almaktadır. Nesne ile duyu arasında etkileşimi sağlayan hareket olduğuna göre beyaz bir nesnenin tatlı olduğuna karar verirken – tatlı olduğuna tat duyusuyla, rengine ise görme duyusuyla karar verdiğimiz için- burada aynı anda iki hareket mi devreye girmektedir? Aristoteles’e göre eş zamanlı bir algılama söz konusu ise, zamanın bölünebileceğine işaret eder ki bu, onun için kabul edebilir bir şey değildir. “O zaman, aynı nesneye bağlı olarak duyumlamanın eş zamanlılığı ortaya çıktığında duyular, ayrı duyular olarak değil; tek bir duyuyu oluşturan duyular olarak etkin olurlar”³² Duyu devreye girerken aynı anda hareket ortaya çıkmaz; birlikte hareketin parçası olur böylece ortak

---

³⁰ Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.148

³¹ Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.134

³² Aristoteles, *Ruh üzerine*, s.142

duyunun hem beyazlığını hem de tatlılığını aynı hareketin içinde algılar. Bu da ortak duyunun yanlış yargılarda bulunmasına imkân verir, beyazı algıladığında duyulur olan tatlı olmasa da ortak duyu onun tatlı olduğu yargısında bulunur.

2.2.4 Ruhun kapasiteleri arasında etkileşim nasıl gerçekleşmektedir?

Duyumlama tek çeşit olmadığından Aristoteles'in ruhun kapasitelerini bölümlere ayırmasının ruhun/nefsin birliğine zarar vermediğini belirtmek gerekmektedir. Her bir bölüm diğeriyle iç içe geçmiş bir ilişkiye sahiptir. Algılarla veya dış duyuyla ilgilenen algılama kapasitesi ile kavramlarla ilgilenen kapasite arasında kesin bir çizgi bulunmamaktadır. Çünkü bu iki yeti arasında kavramsal bir bölünmedir. Aristoteles'e göre nefsin düşünme kapasitesi, nefsin algılama kapasitesinin nesnelere erişebilmektedir. O halde düşünme kapasitesinin, ruhun algılama kapasitesinin nesnelere erişimi varsa, iki kapasite arasında keskin bir bölünme söz konusu olamaz.

Hayal gücünün algıya bağlı bir kapasite olduğu oldukça açık olmasına rağmen, Aristoteles, nefsin algısal kapasitesi (τὸ αἰσθητικόν) ile ruhun hayal gücü (τὸ φανταστικόν) arasındaki kesin ilişki konusunda bir açıklamada bulunmamaktadır.³³

Aristoteles'in bazen nefsin duyusal kısmını 'ortak duyu' olarak ifade ettiğini görmekteyiz. Bunun tam tersini düşünen modern yorumcular da bulunmaktadır. Onlara göre Aristoteles *De Anima* kitabında 'ortak güç' ifadesini, nefsin duyusal kapasitesi anlamında değil, nefsin algısal kısmının birliğinden ortaya çıkan daha üst düzey algısal güç anlamında kullanmıştır.³⁴

---

³³ Pavel Gregoric, *Aristotle on the Common Sense* (Oxford University Press, 2007),

³⁴ Pavel Gregoric, *Aristotle on the Common Sense* (Oxford University Press, 2007),

2.2.5 Sonuç olarak

Ortak duyu daha önce de zikredildiği gibi birden fazla fonksiyona sahiptir. Ortak duyu adeta dış duyularla düşünme yetisi arasında köprü rolünü oynamaktadır. Aristoteles bellek ve hatırlama bölümünde, hafıza hakkında konuşurken, hafızanın ruhun hangi bölümüne ait olduğu sorusunu, ortak duyu hangi bölüme aitse ona ait olduğu şeklinde cevaplamaktadır. Aristoteles düşüncesinde hareket, zaman ve hafıza üçlemesi adeta bütün düşüncenin merkezini oluşturmaktadır. Ortak duyu hafızayla da ilişkili olduğundan ve hareket ile zamanı onunla algıladığımızdan hiyerarşide akıldan hemen sonra gelmektedir.

2.3 Zaman problemi

Aristoteles diğer konularda olduğu gibi zaman konusunda da ilk önce o konu hakkında neler söylendiğini inceler ve sonra kendi fikrini ortaya atar. “Zaman şimdiki anların bir araya gelmesiyle oluşmuş bir şey değildir. Aristoteles Zaman’ın bütün evrenin (dış) çemberi olduğunu” iddia edenleri eleştirir³⁵. Ama zamanın bir devinimin/hareketin sonucu olup olmadığına ya da onunla iç içe olup olmadığına ayrıca bakmamız gerektiğini düşünür. Aristoteles’e göre zaman devinim değildir. Devinim yerden yere, nesneden nesneye değişir. Halbuki zaman öyle değildir, her nesne ve her yer için aynıdır. Zaten bir devinimin daha hızlı ya da daha yavaş olup olmadığını belirten zamandır. Demek ki zaman devinim değildir. Fakat değişimden bağımsız da değildir. Eğer hiçbir şey değişmiyorsa zamanın geçmediğini söyleriz. Örneğin, Ashab-ı Kehf olayında, mağarada uyuyanlar mağara içinde hiçbir şey değişmediği için zamanın geçmediğini düşünmüşlerdir. Sonuç olarak zaman, ne devinimden bağımsızdır ne de devinimdir. Bu noktaya geldikten sonra şu soruyu sormamız gerekir: Zaman devinimin nesidir?

Biz hem zamanı hem de devinimi aynı anda algılıyoruz; yani bir devinimi algımlarken dolaysız bir şekilde zamanın farkına varıyoruz ve zamanın geçmesini algımlarken bir devinimin

---

³⁵ Aristoteles, *Fizik*, çev. Safet Babür, Yapı Kredi yay. 5. Baskı İstanbul 2014 s. 187

varlığının farkına varıyoruz. Bu da iki yönlü bir bağlantıdır -ki bu noktayı daha sonra açıklayacağız.

Önce ile sonra devinimin değil zamanın ölçüsüdür. Yani önce ile sonra sayı gibidir.³⁶ Aristoteles'e göre sayının iki anlamı vardır; sayarken kullandığımız “sayı” ve saydığımız nesne olarak “sayı”.³⁷ Mesela beş kitap dediğimizde hem sayı olarak beşi hem de nesne olarak beş kitabı kastediyoruz. Zamanı sanki anlardan müteşekkilmış gibi algılıyoruz.

An geçmiş ile şimdikiyi, şimdi ile geleceği ayrı kılan şeydir. An olmazsa zaman da olmaz, zaman olmazsa an da olmaz. Nasıl ki yer değiştiren nesne ile yer değiştirme zamandaş ise, yer değiştiren nesnenin ölçüsü ile yer değiştirmenin ölçüsü de (sayı) zamandaşır.

Zamandaş yer değiştirmenin sayısı “an” ise yer değiştiren nesne gibidir; yani bir biçimdir, bir sayı birimdir. Zaman kesintisiz bir çizgiyi temsil ederken an ise noktayı temsil eder ama nokta çizgiye ait değildir. An bir açıdan devinimin içindedir, yani zaman ile devinimi bir arada tutan şeydir. Çünkü biz zamanı devinimle, devinimi de zamanla ölçüyoruz. Gördüğümüz bütün nesnelere zaman içindedir ama zaman içinde olmak hep var olmak anlamına gelmez. Buradan şu sonuç ortaya çıkar: Nesne varsa devinim de vardır ve devinim varsa zaman da vardır ama ikisi de varsa o belirli bir nesnede vardır diyemeyiz. Çünkü devinim ile zaman zorunlu bir ilişki içerirken belli bir nesneyle bu ilişki zorunlu değildir. Bunların farkına varan da tabii ki ruhtur. Ruh varsa zaman vardır ve ruh yoksa zaman yoktur. Ama şunu da söylememiz gerekir ki zaman, sürekli olduğu için, her devinimin ölçüsü değil sürekli olan devinimin ölçüsüdür. Devinim farklı olabilir ama zaman aynıdır. Çünkü sayı gibidir. At ile insan farklıdır ama altı insanın sayısı ile altı atın sayısı aynıdır. Yani devinimler farklı olurken de zaman aynıdır.

Aristoteles'te zaman tamamen hareketin ya da daha doğrusu devinimin bir ölçüsü olarak kendini gösterir, kendinde ne bir gerçeğin var olduğu söylenebilir ne de tamamen insanın aklından uzak hiçbir gerçeği içermeyen bir sahneye ait olduğu söylenebilir.³⁸ Platon'da zaman daha özel bir durum ifade eder. Zaman olmasa görünen dünyada hiç bir şey var olamaz.³⁹

---

³⁶ Aristoteles, *Fizik*, s. 183-217

³⁷ Aristoteles, *Fizik*, s. 183-217; ayrıca David Ross, *Aristoteles* s.149

³⁸ David Ross, *Aristoteles*, s. 148

³⁹ Platon, *Timaios*, çev. Erol Güneş, Lutfi Ay, MEB yay. İstanbul 1989

Aristoteles'te ise zaman sadece nakledebilenler için bir anlam ifade eder. Ama iki filozofa göre de zaman varlıktan sonra gelen bir şeydir ki bu da modern düşünceden farklı bir açıklamadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi zaman ile devinimi hep beraber düşünmek zorundayız. Ama biz bazen dışımızda bir olay olurken, yani bir devinim gerçekleşirken, onun beraberinde de zaman geçerken, bu olayın farkına varamayabiliriz ve bu olay bizim için olmamış gibi olabilir. Ama aynı durumda biz o devinimin farkına varıyorsak o zaman biz devinimle beraber zamanı da kavramış oluruz. Bu iki olay arasındaki farkı anlamak zorundayız. Eğer bizden bağımsız bir olay gerçekleşiyorsa ve biz onun farkına varamıyorsak zamanın geçtiğini söyleyebilir miyiz?

Aristoteles, *Fizik* kitabının 3. Bölümünün başında devinimi açıklarken, devinimi, mekân, zaman, nesne ve boşluk olmaksızın açıklamanın mümkün olmadığını belirtmektedir. Zaman da devinimin ölçüsü olduğu için zamanı en azından mekân, nesne ve bu ikisini kavrayan bir özne olmaksızın bilmek imkânsızdır.⁴⁰ Biz bunu daha iyi anlamak için zamanı iki farklı açıdan ele alacağız: ontolojik olarak zaman (Zo) ve epistemolojik olarak zaman (Ze). Bunun gibi hareketi de ayırt edeceğiz: ontolojik olarak hareket (H0) ve epistemolojik olarak hareket (He) olarak. Bu ayrımı yaptıktan sonra zamana daha farklı bir bakış açısı getirebileceğimizi düşünüyoruz.

Aristoteles'e göre hareketi zaman olmaksızın anlayamayız. Yani eğer dışarıda bizden bağımsız bir olgu varsa, zamanın da var olduğunu söylememiz gerekir. Eğer Ho bulunuyorsa zorunlu olarak Zo da bulunur. Ama şimdi tersine de bakalım. Zo varsa Ho zorunlu olarak mı vardır? Bunu bir örnek üzerinde açıklamak mümkündür: Ben bir nesneyi gözlemlerken orada bir hareket fark ettiğim anda zamanı da yakalamış oluyorum, tersi de aynı şekilde oluyor. Mesela bir derenin suyunun aktığını ve aşağıya doğru bir ağaç parçasının gittiğini düşünelim. O ağaç parçasının yukarıdan aşağıya doğru gittiğini düşünelim ama derenin yanında bu olayı tecrübe edecek bir özne de bulunmasın. O ağaç parçası M₁ ve M₂ noktalarından geçecek. Bu olay olurken biz zamanın geçtiğini söyleyebiliriz. Çünkü daha "önce" M₁ yerinde idi şimdi M₂ yerindedir. Bu şeyin M₁ yerinde ve M₂ yerinde aynı anda olması mümkün değildir. Dolayısıyla, anları ayırt etmeksizin hareketin olduğunu iddia etmek mümkün olamaz. Yani hem hareketi hem de zamanı

---

⁴⁰ Aristoteles, *Fizik*, s. 183-217

aynı anda kavrarız, birini diğzerinden bağımsız olarak kavramıyoruz. Ontolojik olarak zaman varsa hareket de var, hareket varsa zaman da vardır.

Ama bizi daha fazla ilgilendiren epistemolojik olarak hareket varsa zaman zorunlu olarak var mıdır sorusudur. Yani He varsa Ze de var diyebilir miyiz? Yukarıda verdiğimiz örnekle bunu açıklamak mümkündür. O dereyi, yanında o ağaç parçası aşağıya giderken izlemiş olalım. Biz olayı izlerken onu epistemolojik düzeyde algılıyoruz. M_1 noktasından M_2 noktasına giderken o hareketin farkına ben hafızamla beraber varıyorum. Çünkü yerleri birbirinden farklı kılarak ve fakat beraber kavrayıp hafızama kaydettiğim için çelişmezlik ilkesine başvurarak M_1 ile M_2 'nin aynı olmadığına ve aynı anda bir şeyin ikisinde de bulunamayacağına kanaat getirerek hareketi kavriyor ve zamanın farkına varıyorum. Bu süreç tamamen zihinsel olduğu için hareketi ve zamanı epistemolojik olarak da kavrayabiliriz. Bu eylem epistemolojik düzeydedir ve ben bunun farkına zihinsel olarak varıyorum. Epistemolojik olarak hareketi yakalayabiliyorsam zamanı da yakalamış olurum. Yani bu ikisi birbirini gerektiriyor. Zaman hareketin sonucu değildir. Aynı şekilde hareket de zamanın sonucu değildir. Sadece bunlar birbirlerini epistemolojik düzeyde de gerektirmektedirler.

Şimdi şu soruyu ele alalım: Acaba dışarıda hareket varsa, yani ontolojik olarak hareket varsa (Ho), ben zorunlu olarak zamanın farkına varır mıyım(Ze)? İşte burada başka unsurlar devreye girmektedir. Benim dışımda bir hareketin ya da devininim farkına varmam için hafızaya ihtiyacım vardır. Çünkü hafızam yoksa iki anı birbirinden nasıl ayırıt edebilirim? Ama bu durumda ortaya şu problem çıkmaktadır: Eğer benim hafızam yoksa dışarıda olan (ontolojik olarak varolan) hareketi kavrayamam, dolayısıyla zamanı da kavrayamam. Demek ki ontolojik olarak hareketin bulunması epistemolojik düzeyde bulunmasını zorunlu olarak gerektirmiyor. Ama bunun tersinin zorunlu olduğunu öne sürebiliriz. Yani eğer epistemolojik düzeyde zamanın farkına varırsam en azından benim zihinsel durumumun farklılaştığını söylemek durumundayım. Bu durumda da en azından zihinsel varlığında bir değişim, yani hareket olduğunu öne sürmek durumundayımdır.

Elde ettiğimiz sonuçları bir tabloda göstererek daha açık hale getirebiliriz. Aşağıdaki tablonun birinci sütununda yazılı olan olguyu varsaydığımızda, üçüncü sütun, ikinci sütundaki olgunun zorunlu ya da mümkün olup olmadığını ifade eder:

Ho	Zo	Zorunlu
Zo	Ho	Zorunlu
He	Ze	Zorunlu
Ze	He	Zorunlu
Ho	Ze	Mümkün
Ze	Ho	Zorunlu
He	Zo	Zorunlu
Zo	He	Mümkün
Ze	Zo	Zorunlu
Zo	Ze	Mümkün
He	Ho	Zorunlu
Ho	He	Mümkün

Şekil 3: Zaman ve hareket

Bu tabloya daha yakından baktığımız zaman şu sonuca varabiliriz: Bizim için, yani akıl sahibi olan varlıklar için, zamanın farkına varmak adına bir hafıza sahibi olmak gerekir. Ama ondan daha önemli bir sorun daha vardır. Bizim hafızamızla farkına vardığımız zaman, orada, bizim dışımızda kendi başına da aynı biçimde var mıdır? Bunu cevaplamak oldukça güçtür. Bunu bilmek için zamanı gerçekten nasıl kavradığımızı / bildiğimizi öğrenmemiz gerekmektedir. Bunu gerçekten anlamak için ise şunu anlamamız gerekir: Eğer tecrübe eden yoksa, yani bizim gibi zamanın farkına varan varlıklar yoksa, gerçekten zaman var mıdır, yok mudur? Ama bu soru da

beraberinde Őu sonucu getirmektedir: Zamanı açıklamak için nesne, mekân, boşluk, devinim ile beraber tecrübe eden öznenin kuruluşunun da ele alınması zorunludur.

2.4 Hareket

Ortak duyunun birçok fonksiyonu (işlevi) arasında hareketi fark etmek de bulunmaktadır. Aristoteles düşüncesinde belki de en önemli kavram harekettir. Hareketi anlamak için birçok şeyi eş zamanlı olarak fark etmek gerekmektedir; onlardan biri de zamandır, bunu zaten zaman bölümünde fark etmiştik. Zamanı ve hareketi fark etmek için üçüncü bir şeye ihtiyaç duyulmaktadır o da bellektir. Böylece bunların arasında bir üçleme meydana gelmektedir. Hareketsiz zaman olmaz, zamansız hareket olmaz, bu ikisi de belleksiz anlamsızdır.

Aristoteles'in hareketini anlamak için ilk önce mekânı anlamamız gerekir. Aristoteles fiziğinde boşluk bulunmadığından Atomcuların düşündükleri gibi, bir şey başka bir şeye yerini bırakarak hareket etmez. "Aristoteles'e göre hareket bir durumun yerini aniden başka bir duruma bırakması değil, ikisi arasında bir geçiştir."⁴¹ Yani mekân parçacıklardan oluşmamaktadır; hem atomcuların hem de modern fiziğin aksine uzayda her yer doludur. Aristoteles'e göre mekân, yani bir şeyin mekânı sadece yer değil, onu çeviren havadır da. Durum böyle olunca hareket boşluk olmadan nasıl ortaya çıkmaktadır? Öncelikle Aristoteles hareketi sadece bir cismin A noktasından B noktasına hareket etmesi olarak düşünmemektedir. Ona göre hareket daha fazlasıdır ve şunları içerir: başkalaşma, büyüme, değişme vb.

Hareketin bir tanımının yapılması gerekirse, Őu şekilde yapılabilir "Hareket potansiyel olarak var olanın potansiyel bakımdan edimselleşmesidir"⁴² başka bir deyişle "Hareket bilkuvve varlığın bilkuvve olmak bakımından fiil haline gelmesidir (entellekheia)"⁴³ Yani bilkuvveden bilfiile geçiş Aristoteles'e göre bir harekettir. Önemli olan hareketin potansiyelliğini tamamen kaybetmemesidir. Eğer tamamen bir geçiş gerçekleşiyorsa o zaman hareket etkinliğe dönüşmektedir. Aristoteles'e göre "Genel olarak hareket potansiyel olanın edimselleşmesidir, bu yüzden potansiyel olanın potansiyelliğini bütünüyle kaybetmeden edimselleşiyor olması

---

⁴¹ David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002 s. 103

⁴² David Ross, *Aristoteles*, s. 103

⁴³ Aristoteles (Aristo), *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınlar, 1996 s. 469

hareketin doğasının bir parçasıdır. Kabaca söylemek gerekirse hareket tamamlanmamış etkinlik, etkinlik ise tamamlanmış harekettir.”⁴⁴

Aristoteles düşüncesindeki hareket nerdeyse her etkinlikle bağlantılıdır. Hareket olmadan hiçbir şey gerçekleştirilemez. Dünyada sadece iki şey vardır: hareket etmeyen (tanrı) ve hareket eden –hareket ve etkinliği beraber düşünüyor burada- (tanrı dışında her şey). Her şey hareket halindeyse ve hareketsiz hiç bir şey yoksa o zaman her şey harekete bağlanmak zorundadır. Aristoteles bütün sistemini hareket üzerine kurmuştur. Hareketsiz bir sanat düşünülemez aynı şekilde ahlak da düşünülemez. Zaten insanın en önemli yetisi bile harekettir. Yani insanın düşünen bir canlı olması demek hareket etmesi demektir. Zaten düşünme fiili kendisi bir harekettir. Fiil ya da etkinlik da bir harekettir sadece tamamlanmış bir harekettir “hareket bir tür fiil olarak görünmektedir; ancak eksik, tamamlanmamış bir fiil. Bunun nedeni, hareketin fiili olduğu bilkuvve şeyin tamamlanmamış, eksik olmasıdır”.⁴⁵

Hatırlama ile hatırlama-bellek ilişkisine geçmeden önce hareketin Aristoteles’e göre kaç türe ayrıldığını görmekte fayda var. Aristoteles’e göre hareket üç türdür:

1. Nitelik
2. Nicelik
3. Yer bakımından

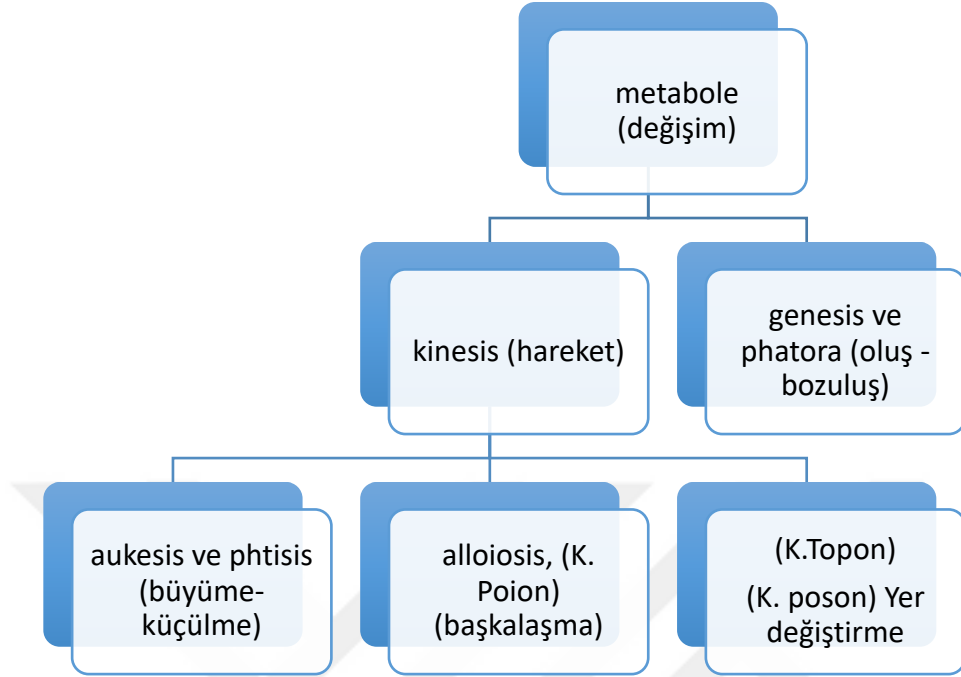
Bir şey nitelik açısından değişmişse hareket etmiş demektir. Bir çiçek rengini değiştirmişse o bir hareket geçirmiştir. Yani bütün hareketleri incelediğimizde üç tür hareket olduğu sonucuna varabiliriz. Aristoteles’e göre “...bunun sonucu olarak ancak üç türlü hareketin, yani kendilerinde gerekli karşıtlığı taşıyan nitelik, nicelik ve yer bakımından hareketin var olduğu ortaya çıkmaktadır.”⁴⁶

---

⁴⁴ David Ross, *Aristoteles*, s. 103

⁴⁵ Aristoteles (Aristo), *Metafizik*, s.470

⁴⁶ David Ross, *Aristoteles*, s. 105

Şekil 4: Hareketin türleri

Bu bölümde hareketin ele alınmasının nedeni daha önce de zikredildiği gibi hiss-i müşterekle olan ilişkidir. Bundan dolayı hareket hem zamanla hem de hafızayla hiss-i müşterek üzerine bu ilişkiyi kurmaktadır. Zaman bölümünde bir örnek ele alınmıştı. Aynı örnek burada da kullanılabilir. Mesela bir derenin suyunun aktığını ve aşağıya doğru bir ağaç parçasının gittiğini düşünelim. O ağaç parçasının yukarıdan aşağıya doğru gittiğini düşünelim ama derenin yanında bu olayı tecrübe edecek bir özne de bulunmasın. O ağaç parçası M_1 ve M_2 noktalarından geçecek. Bu olay olurken biz zamanın geçtiğini söyleyebiliriz. Çünkü daha “önce” M_1 yerinde idi şimdi M_2 yerindedir. Bu şeyin M_1 yerinde ve M_2 yerinde aynı anda olması mümkün değildir. Dolayısıyla, anları ayırt etmeksizin hareketin olduğunu iddia etmek mümkün olamaz. Yani hem hareketi hem de zamanı aynı anda kavrarız, birini diğerinden bağımsız olarak kavramayız. Ontolojik olarak zaman varsa hareket, hareket varsa zaman da vardır. Bu kendiliğinden böyle olabilir ve insanların hiç var olmadığı bir evrende aynı örnek geçerli olabilir. Önemli olan bunu kanıtlamak istediğimiz zaman orada tecrübe edecek bir şeyin bulunması zorunluluğudur. M_1 noktasından M_2 noktasına o ağaç parçasının geçtiğini tecrübe etmiş birisi ancak bunu

gerçekleştirebilir. Biz bir şeyin hareket ettiğinden ancak referans göstererek bahsedebiliriz. Ağaç parçası belli bir zamanda M1 noktasındaydı. Yani aslında bunu söylerken tecrübeyi (hafızayı) referans olarak kullanmaktayız.

3. İmge ile Anı arasındaki fark

3.1 Bellek ve hatırlama üzerine

Bellek ve hatırlama bölümüne girişte Aristoteles'in tüm ilgisini üzerine yoğunlaştırdığı husus hafızanın nefsin hangi kısmına ait olduğunu tespittir. Bunun böyle olması çok normaldir çünkü hafıza hem daha önce algılanmış algıları hem de daha önce düşünülmüş düşünceleri geri getirme gücüne sahiptir ki bundan dolayı o, bir yanıyla duylara diğer yanıyla da akla aittir. Platon hafıza veya hatırlamanın aklın bir faaliyeti olduğunu ve sadece ruh tarafından gerçekleştirildiğini düşünürken, Aristoteles hafızayı bir duyum sonucu olarak görmekte ve sadece rastlantısal olarak akılla ilişkilendirmektedir. Bunun böyle olduğunu görmek çok zor olmasa gerek, çünkü Aristoteles'e göre hatırlama veya hafıza sadece nefsin bir faaliyeti olsaydı düşünme yetisine sahip olmayan hayvanların herhangi bir şeyi hatırlamamaları lazım gelirdi. Ama bilindiği üzere düşünme yetisine sahip olmayan bazı hayvanlar da hafızaya sahiptir bu da hafızanın duysal bir yeti olduğuna işaret etmektedir.⁴⁷

Aristoteles, Platon gibi önemli olan kavramlarını o zamanlarda mitolojide de kullanılan kelimelerini seçmektedirler. Hafıza için de mitolojiden ve aynı zamanda yunan kültüründen ilham almışlardır. Hafıza kelimesi Mnemosyne (Μνημοσύνη) kelimesinden türetilmiştir. Eski Yunan mitolojisinde Mnemosyne bir titan idi ve aynı zamanda Kronos'un kız kardeşiydi. Bu tanrıça her şeyi bilmektedir yani hafızanın kişiselleştirilmiş halidir. Mnemosyne Zeus'la beraber olup ondan dokuz çocuk olmuş:

- Calliope - Epik Şiir
- Clio - Tarih
- Erato - Aşk Şiiri
- Euterpe - Müzik
- Melpomene - Tragedya
- Polyhymnia - İlahi
- Terpsikhore - Dans
- Thalia - Komedi

---

⁴⁷ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 73-83

- Urania - Astronomi

Görüldüğü gibi bu sanatların hafıza olmadan ortaya çıkması imansızdır. Diğer tarafta mitolojide Mnemosyne, Lethe gibi bir ırmak ismidir. Lethe'den içenler her şeyi unuttur, Mnemosyne'den içenler ise herşeyi hatırlar. Platon da *Devlet*'de, ruhların bu dünyaya gelirken idealar dünyasındakilerini unutmak için Lethe ırmağından su içtiklerini belirtmektedir.⁴⁸

Aristoteles hafızanın nasıl işlediğini daha net vermek için onun zamanla nasıl işlediğini açıklamaktadır: "...daha önce de söylediğimiz gibi biri bir şey hatırladığında o daha önce onu gördüğünün, algıladığının öğrendiğinin farkındadır." Burada zamanın geçtiğinin farkındalığı vurgulanmamakta, daha ziyade geçmişte olan algılamaların şimdikininki nesnesi olmasına vurgu yapılmaktadır.⁴⁹ Yani zamanın algılanması, aklımızda olan şeylerin daha önce algılandığının farkındalığıdır. Zaman algısı belleğin oluşturucusudur çünkü biz ancak, aklımızda olanların daha önce algılanmış olduklarının farkına vardığımız zaman hatırlamış oluruz. Eğer algıladığımız şeyleri daha önce algılamış olduğumuzun farkına varmamış isek o zaman o algıları hatırlamıyor şimdi algılıyoruz demektir.

Aristoteles kendi açıklamalarının önemli bir bölümünü nasıl düşündüğümüze ayırmaktadır. Onun amacı düşünmenin özelliklerini açıklayarak hafızanın onun bir parçası, en azından temeli olmadığını göstermektir. Aristoteles tartışmayı nasıl düşündüğümüzle açar. Ona göre düşünme yetisinin faaliyetlerini yerine getirebilmesi için imgelere ihtiyacı vardır.⁵⁰ Uzamsal olmayan şeyleri düşünebilmek için bile imgeleri kullanırız.

Diğer bir boyut da şudur ki zamansız olan şeyleri bile düşündüğümüzde, yani hatırladığımızda onları zamanla ilişkilendirmekteyiz. Onlara dair bizde oluşan bütün imgeleri zamanla ilişkilendirmekteyiz, bundan dolayı daha önce algıladığımız şeyleri ya da bildiğimiz şeyleri ancak zamanın farkına vardığımız anda hatırlamış oluruz. Zamanın içinde olmayan şeyleri zikretmek gerekirse eğer matematik nesnelere bazen aklî nesnelere olarak da adlandırmaktayız,

---

⁴⁸Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, çev. Sevgi Tamgüç, sosyal yayınları, İstanbul 1997 s.512. ayrıca bkz. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi kitabevi İstanbul 1972 s. 264; <http://mithos-logos.blogspot.com/2016/12/hadesin-5-irmag.html>

⁴⁹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 74

⁵⁰ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 75

gezegenler ve yıldızlar yani ay üstü âlemin nesnelere olarak bildiğimiz nesnelere dir. Burada önemli bir soruyla karşı karşıyayız: Neden gezegenler zamanın dışında durmaktadır ya da neden zaman sadece ay altı alem için geçerlidir? Bunun cevabı hafıza açısından zamanın devinimle ilişkisi ele alındığında verilecektir.

Aristoteles *De Anima* kitabının imgeleme yetisini ele aldığı birçok bölümünde insanın imgeler olmadan düşünemeyeceğini dile getirmektedir. Bellek ve hatırlama üzerine konuştuğunda da imgeleme gücünün nesnelere nin dolaylı bir şekilde hafızanın da nesnelere olduklarına işaret etmektedir: “Belleğin nesnelere aslında dolaylı olarak tasvirin nesnelere dir ve belleğin nesnelere, bir tasviri şart koyan nesnelere dir.”⁵¹

Hafızanın ne olduğunu anlamak için onun bazen tersinden de düşünülmesi gerekmektedir, yani hafıza olmasaydı bir bireyin yaşantısında ne gibi değişiklikler olurdu sorusuna cevap vermek burada hafızanın öneminin kavranmasında elzemdir. Bu sadece insanlar için değil, hafızaya sahip olan bütün canlılar için geçerlidir. Hafızanın olmaması en önemli şey olan bireylik (öznelik)in ortadan kalkması demektir. Birçok yorumcunun hafıza meselesini ele alırken zikrettikleri önemli bir cümle vardır: “...duyular dünyada var olmayı sağlıyorsa, hafıza o dünyada bir şey olmayı sağlamaktadır.” Hafıza olmaksızın süreklilik ortadan kalkacağı için bir şeyi üst üste koymak imkânsız hale gelir ve dolayısıyla bilginin temeli ortadan kalkar. Böylece bizim kendimizin kim olduğunu dahi bilmemiz olanaksız hale gelir.

Biri bize herhangi bir şeyi hatırlat dediğinde yaptığımız ilk şey geçmişteki bir anın göz önünde yeniden canlandırılmasıdır. Yani imgelerle hatırlarız ve bu da bizi başka bir boyuta taşımaktadır. O halde hafızayı daha iyi anlamak için onu her yönüyle ele almak durumundayız.

Aristoteles bellek ve hatırlama üzerine olan bölümde bir cümleyle zikrettiği ama önemi tartışmasız bir şekilde büyük olan bir husus vardır: Ona göre hafızayı anlamak için büyüklük, değişim ve zamanın fark edilmesi gerekmektedir. Bunların hepsinin ortak noktası ortak duyudan hareketle algılanmalarıdır.

Aristoteles *Fizik* adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde olmasa da zamanın, değişimin ve büyüklüğün doğalarını açıklamaktadır. Zaman değişimden etkilenmektedir yani devinim varsa

---

⁵¹Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.75

zaman vardır ve aynı zamanda devinim büyüklükten de etkilenmektedir çünkü onlar değişirse bir devinim meydana gelmiş demektir ki bu da zamanın akıp geçtiğine işaret eder. Aristoteles'e göre devinim bildiğimiz üzere sadece bir hareket olarak algılamamakta, aynı zamanda büyüme (artma), küçülme (azalma) ve değişim de içermektedir.

Şimdiye kadar hafıza (bellek) ve hatırlama beraber kullanıldı bundan sonra ise ikisinin arasında bir ayırım yaparak devam edilecektir. İlk önce hafıza nedir nasıl çalışır ele alınacak sonra da hatırlamaya geçilecektir.

Hafıza ile hatırlama arasında bir ayırım yaptıktan sonra hafızanın ve hatırlamanın nesnelere nereden geldiğini ve hafızanın nereye ait olduğunu araştırabilmek için elimizde yeterince malzeme var demektir. Hafıza ne algıdır (duyumsama) ne de düşüncedir, o bütün malzemeleri duyulardan alır ve bir şekilde düşüncenin konusu olacak olan malzemeleri hazır hale getirir. Aristoteles'e göre hafıza "ne algı ne de varsayımdır, tersine birinin ya da diğerinin zaman geçtikten sonra ortaya çıkan garip bir modifikasyondur"⁵².

Algıladığımız şeyin algılandıktan sonra hafızanın konusu olabilmesi için zaman geçmesi lazımdır. Hafızayla beraber zaman boyutu da devreye girer ve şartlardan biri olmaya başlar. Yani zaman yoksa hafıza diye bir şeyden bahsetmemiz mümkün değildir. Aristoteles bununla beraber ancak zamanı fark eden canlılara hafıza atfetmekte ve düşünceden farklı olarak da bazı canlılarda düşünce yokken bile hafızanın var olduğunu ifade etmektedir. Aristoteles'e göre hafıza ile hatırlama arasındaki fark düşünceye bağlıdır. Hafızayı verileri saklandığı sadece bir depo olarak düşünürken hatırlamayı bir tür düşünce olarak düşünmektedir. Hatırlama bir harekettir ve tamamlanan bir hareket düşüncedir fakat hafıza ya da bellek öyle değildir. Aristoteles'e göre "iyi bir belleği olan insanlar aynı zamanda iyi bir hatırlama yeteneğine sahip değildirler."⁵³ Bir insan iyi bir şekilde anıları saklayabilir ama aynı zamanda onları çok iyi hatırlayamayabilir.

Anlıları saklamak ve onları yeniden canlandırmak, geri getirmek geçmiş zamanla ilişki kurarak yapılmaktadır. Algı bölümünde zikredildiği gibi algı ancak şimdi zamanla ilişkilidir, hafızada ise durum tam tersidir yani şimdiki algı geçmiş olurken hafızanın konusu olmaya başlar. "Algıdan yalnızca şimdiki hakkında konuşabiliriz. Bellekten söz ederken, sadece geçmişte

---

⁵²Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.73

⁵³Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 73

olanlarla ilgili olarak söz edebiliriz.”⁵⁴ Yalnızca zaman mefhumuna sahip olan belleğe sahip olabilirken hatırlama ise ancak düşünebilene mahsustur. Aristoteles’e göre “... Her türlü bellek zaman ile ilintilidir ve sadece zaman kavramına sahip olan canlıların belleği vardır”⁵⁵. Bir şeyin algı mı yahut anı mı olduğunu ayırt edebilmek için zamana ihtiyacımız var. Aslında algı bölümünde de görüldüğü gibi algıyı denetlemek için bile hafızaya ve dolaylı olarak zamana ihtiyaç duyulmaktadır.

İnsan dış dünyayı algılamakten algılanan şey ile algı arasında bir bağın mevcut olması gerekir. Bu bağlantı koptuğu zaman algı da kendi fonksiyonunu yerini getirmekten aciz kalmaktadır. Her zaman algılanan ve bağlantının mevcut olması gerekmektedir ama hafızada durum değişmektedir, ne zaman ortada bir nesne yoksa ve algı devam ediyorsa o zaman hafıza hakkında konuşabiliriz. “Ancak somut nesnelere olmaksızın bilgi ve algı varsa, o takdirde bellekten söz edebiliriz”⁵⁶. Burada dikkat edilmesi gereken başka bir nokta da Aristoteles’in bilgiye de vurgu yaptığıdır. Çünkü daha sonra göreceğimiz gibi hatırlama bir tür bilgidir.

Gördüğümüz gibi hafıza bir tür algıdır ama geçmiş zamanda olan bir algıdır. Ne zaman algılanan şey geçmişte kalmışsa o zaman dediğimiz gibi hafızanın koşulu olmaya başlar. Aristoteles’e göre “bellek ne algı ne de varsayımdır, tersine birinin ya da diğerinin zaman geçtikten sonra ortaya çıkan garip bir modifikasyondur”⁵⁷

Hafıza hem dış dünyadaki nesnelereyle hem de düşünceyle dolaylı bir şekilde irtibatlıdır. Aynı zamanda somut olmayan nesnelere yani soyut nesnelere de kurduğu irtibatı dolaylıdır. Bellek ve hatırlama bölümünde Aristoteles bu irtibatı şöyle ifade etmektedir:

“Belleğin soyut nesnelere ilgili olan yetenekleri de yalnızca bir tasvir resmi aracılığı ile mümkündür; yani, anlaşılacağı üzere bellek sadece dolaylı olarak düşünmenin bir yeteneğidir ve aslında merkezi algı gücünün bir yeteneğidir.”⁵⁸

---

⁵⁴Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 73

⁵⁵Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 73

⁵⁶Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 73

⁵⁷Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 73

⁵⁸Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 74

Bu pasajda daha önce de zikredildiği gibi hafıza ortak duyun bir yeteneğidir ama hatırlamayla beraber düşünceyle bir bağ kurmaktadır. Aristoteles'e göre hafızanın nesnelere dolaylı bir şekilde imgeleme gücünün de nesnelere olması bakımından düşünceyle de irtibatlıdır. Aristoteles'e göre "Belleğin nesnelere aslında dolaylı olarak tasvirin nesnelere ve belleğin nesnelere, bir tasviri şart koyan nesnelere."⁵⁹

Hafıza hakkında şimdiye kadar söylenen bilgileri göz önünde bulundurarak hafıza nedir sorusuna şöyle bir cevap verilebilir:

Algıdan gelen izlenimleri zaman geçtikten sonra ortaya çıkaran yetidir. Bu yeti konum itibarıyla merkezi algının ya da ortak duyunun bir yetisi olduğu için hem algılarla hem de düşünceyle ilişkilidir. Burada saklanan bütün izlenimlerin yeniden hatırlanması gerektiğinde hatırlama ortaya çıkmaktadır. Hatırlama ise gelecek bölümde daha ayrıntı bir şekilde ele alınacaktır.

---

⁵⁹Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 75

3.2 Düşünme, hayal gücü (vehim gücü) ve hafıza (hatırlama)

Aristoteles hafıza ile düşünce arasında büyük bir fark olduğunu iddia etmektedir. Aklın sadece düşünme faaliyetine sahip olduğunu düşünmemektedir. Ona göre düşünme aklın sadece bir faaliyetidir, onun dışında da birçok faaliyeti vardır. Mesela hayal etme, hatırlama vb. aklın faaliyetleri arasında olup düşünce değildirler. Yine ona göre düşünme yetisine sadece insanlar sahipken hafıza birçok canlının sahip olduğu bir şeydir.

Aristoteles'in açıklığa kavuşturmak istediği şey hafızanın bazen düşüncenin konusu olan nesnelere hatırlamasına yöneliktir. Bunu konuşurken karşımıza imgeleme ya da hayal gücü dediğimiz yeti çıkar. Ona göre hayal gücü ya da imgeleme bütün yetilerden farklıdır, onun sayesinde bizdeki görseller (imgeler) ortaya çıkar ama burada hafıza ya da hatırlama yetisi hiç zikredilmemektedir.

De Anima'da düşünmenin resimlere (görüntüler) ihtiyaç duyduğu, resimler olmadan düşünülemediği ve bu nedenle düşünmenin imgelemeye ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir. İmgeleme bizdeki mevcut resimleri ortaya çıkaran yetidir ki bunlar daha önce bizde var olmuş ve korunmaya devam etmektedir. Bu süreç iki şekilde algılanabilir:

1. İmgeleme gücünün imgeleri öyle eşleşmiştir ki bizde gerçekten var olan herhangi bir algıyla aynı değildir. Bu manada, fantazyaya hayale uymaktadır.
2. Bazen imgelemin imgeleri önceki algılara uyuyorsa o fantazyaya zaman hafızaya uymaktadır.

İmgeleme ile hafıza aslında aynı şeylerdir. Yalnızca daha önce de belirttiğimiz gibi hafıza zamana ihtiyaç duyar; imgelem genelde düşünmek için kullanılır; hafıza ise bir bireyin hayatını düzene sokmak için kullanılır.

Özünde unutulmaz olan şeyler hayal içermeyenlerdir, unutulur olan şeyler ise özlerinde hayal olmadan ortaya çıkmayan şeylerdir.

Aristoteles'in daha önce söylediği gibi insan hangi yetiyle zamanı, hareketi, büyüklüğü algılıyorsa, hafızayı da onunla algılar, farkına varır. O, hafızanın ne olduğunu bulabilmek için onun nesnesinin ne olduğunu araştırmaya başvurur. Burada farklı bir yol izleyeceğiz. Zamanı ve

hareketi nasıl algıladığımızı araştırarak hafızaya ulaşmaya çalışacağız. Buna ek olarak da imgeleme ya da hayal gücü dediğimiz şeyi konumuza ekleyeceğiz.

1. Hatırlama süreci başlangıçta duyumsamaya ya da düşünmeye götüren sürecin içerisinde değildir. Yani bir şeyi hatırladığımız zaman onun objelerinin mevcut olması gerekmez. Onun dışında duylardan gelen bilgi de hatırlanabilir ama bu onunla beraber objeleri geri getirmez, sadece şimdi bizim için bilinmeyen bir sahada ya da mekânda o objelerden kalan izleri geri getirir.

2. Hatırlamakta duyumsamadan ve düşünmekten farklı olarak “zaman” hissi bulunmaktadır. Hatırlamada önemli olan hatırladığın şeyin geçmişe ait olduğunu bilmektir.

Bildiğimiz gibi şeyleri algıladığımızda dış dünyada bulunan objelerin etkisi mevcuttur. Ama nasıl olur da zaman geçtikten sonra onların bizde oluşturduğu etkiler ya da bizim hafızamızda olan izler hafızanın ve hatırlamanın konusu haline gelir?

Bizde bu objeler ve nesnelerin nasıl oluştuğunu bilmemiz lazım ama ona ilişkin Aristoteles’in herhangi bir bilimsel açıklaması yok. Modern çağda psikolojide tartışılan konu da hafızanın bilimselliği sorunudur.

Tartışılması gereken en önemli konulardan biri de hafızanın nesnelere ilişkin ontolojik gerçekliğidir. Hafızanın nesnelere ilişkin tarih boyunca hayal gücünün ya da imgelemenin nesnelere ilişkin karıştırılmaktadır o halde bunlar arasındaki ontolojik farklar nelerdir? Özellikle Bergson’dan sonra ortaya atılmış olan virtüel kavramıyla açıklanmaya çalışılması bütün zihinsel nesnelere ilişkin ontolojik gerçekliğinin araştırılmasını gerektirir ancak bu çalışmanın sınırları içinde böyle bir araştırma mümkün değildir. Bu nesnelere ilişkin en öne çıkan görsellerdir. Hatırlama, fantazyaya ya da imgeleme gücü ve algılama her biri imgeleri kullandıkları için aralarında bulunan ilişkiye göz atılması gerekmektedir.

Hatırlama ve fantazyaya arasındaki farklara geçmeden önce fantazyaya ile algı arasındaki farkları ortaya çıkarmak daha uygun olabilir. Çünkü bu farkla beraber hatırlamanın ne olduğunun anlaşılması da büyük ölçüde mümkün olabilmektedir. Bir önceki bölümde algılamanın ne olduğu genel hatlarıyla ele alınmıştı. Burada ise daha çok algılama ile fantazyaya arasındaki farkları ele alıp, hatırlama ile fantazyaya arasındaki farka ulaşılması hedeflenmektedir.

Fantazyaya algıdan üç şekilde ayrılır:

1. Aristoteles fantazyanın “istediğimiz zaman kendi gücümüzün içinde olduğunu” iddia eder. Bununla birlikte, algılama kendi gücümüzün içinde değildir. Gözlerimizi açıp kapamayı seçebiliriz, ancak gözlerimiz açıkken ve algılama fakültemiz (yetimiz) düzgün çalışıyorsa, görüş alanımızda ne olursa olsun (en azından bazılarını) algılıyoruz. Fantazyanın nesnelere bu şekilde belirlenmemiştir.

2. Vizyon alanımızda kırmızı, mor veya beyaz bir şey olup olmadığına bakmaksızın (bu renkleri daha önce öğrendiğimiz sürece) kırmızı veya mor veya beyazın mantıklı biçimini arayabiliriz. Bu algı ve fantazyaya arasındaki ikinci farka, yani algıda fiziksel bir cisim varlığına neden olurken, fantazyaya değildir

3. Üçüncü olarak, tüm hayvanların algılama kapasitesi vardır, ancak tüm hayvanlarda fantazyaya fakültesi yoktur.⁶⁰

Bu bölümde, Aristo'nun üç kategoriye ayırdığı algı nesnelere daha yakından göz atılacaktır. Birincisi, renk, ses, koku, lezzet ve dokunsal duyumlar (özel algılamalar) vardır. İkincisi, bir sonraki bölümde tartıştığımız sayı ve hareket gibi ortak algılamalar (koina aisthēta) vardır. Son olarak, kahve fincanı ve kek gibi arızî algılamalar (aisthēta kata sumbebēkos) vardır. Bu bölümde, arızî algıya odaklanılacaktır çünkü göreceğimiz gibi, bu algısal görünümün bir örneğidir. Akılcı formların (renk ve koku gibi) algılanışından tesadüfi algıların algısına nasıl hareket edildiği açıklanırsa, Nussbaum'un (ve diğerlerinin) çok ilgilendiği birçok algılama görünümünü açıklayan kaynaklara sahip olabiliriz.⁶¹ Tesadüfi algılamaların, fantazi ve özel algıların (birincil anlamda organ) imajlarını birleştirerek daha karmaşık imgeler üreten ve daha karmaşık algılamalara neden olan yeteneğimizden kaynaklandığı görülecektir.

Tesadüfi algılamalar, insan, kahve fincanı ve kek gibi şeylerdir. Tesadüfi algı, özel algıların algılanışından farklıdır. Özel algılamalar doğrudan algılanır çünkü algı organlarımızda etkindirler. Beyaz bir kahve fincanı gördüğümüzde, beyazın görülebilmesine neden olan fincanın

---

⁶⁰ Scheiter, Krisanna M. “Images, Appearances, and Phantasia in Aristotle.” *Phronesis* 57, no. 3 (January 1, 2012): 251–78.

⁶¹ Scheiter, Krisanna M. “Images, Appearances, and Phantasia in Aristotle.” *Phronesis* 57, no. 3 (January 1, 2012): 251–78.

beyazlığı gözümüze etki eder ancak fincanı görmemize neden olan makul bir kahve fincanı yoktur. Tesadüfi algıları doğrudan değil, dolaylı olarak algılarız. Peki kahve bardakları gibi şeyleri nasıl algılamaktayız?⁶²

Aristoteles, tesadüfi algılamanın nasıl ortaya çıktığı hakkında çok az bilgi sunmaktadır. İkinci Analitikler kitabında bunun nasıl gerçekleştiğine ilişkin bir fikir edinebiliriz. Burada, duyu algısı ile bilgiyi nasıl elde ettiğimizi açıklamaktadır.

Bu suretledir ki duyumdan bizim hâtıra (mnēmē) adını verdiğimiz şey gelir ve bir şeyin birçok defa tekrarlanan hâtırasından tecrübe (empeiria) gelir. Çünkü çok sayıda hâtıra bir tek tecrübeyi teşkil eder. Böylece tecrübeden (yani çokluk dışında ve bütün hususî konularda bir tek ve özdeş olarak bulunan, bir birlik olarak, ruhta tamamıyla sükûnet halindeki bütüncülden), oluşla ilgili olmasıyla sanatın, varlıkla ilgili olmasıyla ilmin ilkesi gelir.

Bu pasajda Aristoteles, tüm hayvanların algılama kapasitesine sahip olduğunu, ancak sadece bazılarının bellek yoluyla algılamasını korumak için ek kapasiteye sahip olduğunu açıklıyor (mnēmē). Aristoteles'in bu pasajda fantazyaya değil "bellek" anlamına gelen mnēmē kelimesini kullandığını unutmamak gerekir. Aristoteles bu pasajda 'hafıza' kelimesini kullanırken yukarıda da gördüğümüz gibi fantazyanın bir fonksiyonu olarak kullanmaktadır.

Aristoteles yukarıdaki bölümde, algılama yeteneği olan bazı hayvanların benzer algıları tek bir deneyime dönüştürdüğünü söylemeye devam ediyor. Saklanan duyu gösterimlerini birleştirme yeteneği, imajlarımızın tek bir algılamanın kesin izlenimiyle sınırlı olmadığını gösterir. Ön bahçemizdeki meşe ağacını algıladığımızda ve bu algılamayı hafızamızda sakladığımızda, sahip olduğumuz imaj, o meşe ağacından oluşur.

Komşumuzun bahçesindeki başka bir meşe ağacını algıladığımızda, bu anlamda izlenimi koruyoruz, vb. Bazı noktalarda, meşe ağaçlarının bu bireysel izlenimleri tek bir görüntü oluşturmak üzere birleşir. Bu izlenimler yeni bir 'birleşik' görüntü oluşturmak için birleştiğinde, meşe ağacımızı komşumuzun meşe ağacından ayıran ayrıntılar (örn. yükseklik, genişlik, renk) kaybolur ve kalanlar şimdiye kadar gördüğümüz her meşe ağacının özellikleri arasındadır.

---

⁶² Scheiter, Krisanna M. "Images, Appearances, and Phantasia in Aristotle." *Phronesis* 57, no. 3 (January 1, 2012): 251–78.

Birleştirilmiş görüntü, tek bir algılama deneyimine kadar geriye götürülemez ve şimdi doğrudan yaşayamadığımız bir görüntüye sahibizdir. Ancak bu, birkaç bağımsız algılamanın bir araya toplanması ve yine algıdan kaynaklanmaktadır.

Aristoteles'in ampirik hikayesinde, meşe ağacının birleşik görüntüsünü elde etmeden önce şeyleri meşe ağacı olarak algılayamayız, yani tesadüfi algıları algılayamayız. Birleştirilmiş bir görüntü elde etmeden önce yalnızca özel algıları algılayabiliriz, mesela renkler, koku, dokunma hissi. Birleştirilmiş imgeler, nesnelere birbirinden fiziksel nesnelere olarak ayırmamıza izin verir. Bu nedenle yalnızca bir meşe ağacının birleşik bir görüntüsünü oluşturduktan sonra nesneyi meşe ağacı olarak görebiliriz.

Şu ana kadar algısal deneyimlerimizin saklanabileceğini ve birleşebileceğini gördük. Benzer nesnelere çok sayıda deneyimiyle, duyu izlenimlerimiz birincil anlamda bir organ olarak bir araya gelir böylece meşe ağacı gibi fiziksel bir nesneyi temsil eder. Renk, ses ve koku gibi özel algıların algılanışı, tecrübeye yani fantazyaya ihtiyaç duymaz. Kırmızı tecrübesi olmaksızın kırmızı rengi görebiliriz çünkü kırmızıyı algılama, mantıklı form 'kızarıklık' etkilenirken oluşur. Bununla birlikte, kırmızıyı 'kırmızı' olarak tanımak, deneyim gerektirir, çünkü bu tür bir tanıma, kırmızıyı belli bir sınıfın bir üyesi, yani kırmızı şeylerin sınıfı olarak görmeyi içermektedir.

Aristoteles için, özel algıların algılanışı hiçbir zaman hatalı değildir.

Örneğin rengi veya sesi algıladığımızda, mantıklı biçim doğrudan duyu organımıza etki eder. Beyaza bakmamıza neden olan tek şey, 'beyazlığın mantıklı bir şekli' dir. Bu nedenle, Aristoteles'e göre, dünyada beyazın gözümüzde hareket ettiği bir şey olduğundan emin olabiliriz. Tesadüfi ve ortak algıların algılanışı yalnızca hatadır. Aristoteles'e göre, 'önümüzde beyaz olan algı yanlış olamaz; beyaz olanın bu olduğu algısı yanlış olabilir '(428b21-22). Diğer bir deyişle, beyaz algıladığım bir hata olmayabilir, ancak kahve bardağı algıladığımda hata olabilir.

Bir şeyi hatırladığımız ya da düşündüğümüz zaman hata olasılığı vardır. Bir şeyi yanlış düşünme ya da hatırlamanın Aristoteles için ne ifade ettiğini de araştırmamız gerekmektedir. Hata ya da yanlışın Platon'da belleğin bir hediyesi olduğunu Sokrates'in ağzından duymaktayız. Theaetetus'ta, Sokrates ve Theaetetus, bilginin neliğine dair epistemolojik sorunun ele alınması için yola çıkarlar, birçok başarısız deneyimden sonra Sokrates hata doxa'dan etkilendiğini iddia eder. Sokrates'e göre hata doğru olduğunu düşündüğümüz zaman ortaya çıkmaktadır. İnsanlar

geçmişteki veya hafızadaki anıları şimdiki algılarla birleştirdikleri zaman doğru veya yanlış bir inanca sahip olabilmektedir. Yani anılarımızı doğru algıya uygularsak doğru inanca, yanlış ize (algıya) uygularsak, yanlış bir inanca sahip oluruz. Sokrates için, algılarıyla geride bırakılan izlenimler hafızamızda saklanır. Bu izlenimleri hatırlayarak anlık algılamalarımızla birleştirdiğimiz bir nesneyi belirli bir nesne olarak görmek ve algıladığımız nesne hakkında bir inanç oluşturmak mümkün olur. Burada yanlış ya da hata anıda değil şimdiki algıyla birleştirildiğinde ortaya çıkabilmektedir.

Birinci bölümde Platon'un ontolojik düşüncesini ele aldığımızda demiştik ki duyularla algılanan şeyler ya da duyulardan gelen bilgiler hiç bir zaman kesin olarak doğru kabul edilmemektedir. Aristoteles'te ise –algılama ve algının nesnelere üzerine bölümünde bahsettiği gibi- dış duyulardan gelen bilgiler tekil örneklerle uygulanırsa her zaman doğrudur. Burada fark edilmesi gereken ilk şey, Aristoteles'in fantazyaya yorumunun Sokrates'in belleğine çok benzemesidir. Aristoteles fantazyayı, göz önüne getiren şey olarak tasvir etmektedir.

Theaetetus'ta Sokrates, anılarımızı şimdiki algımızla birleştirerek doğru veya yanlış inançlara sahip olduğumuzu iddia eder. Sokrates'in hafızayı koyduğu yere Aristoteles fantazyayı yerleştirir. Ayrıca Sokrates'in mumları metaforik kullandığı yerde, Aristoteles'in gerçek izlenimlerden, yani birincil anlamda organda depolanan görüntülerden bahsetmekte olduğu görülmektedir.⁶³ Bunu dış duyuların el alındığı bölümde açıklamıştır. Şimdiye kadar söylenenlerden yola çıkarak, bu imajların mecazî olmadığını ancak şu anki algılamalarımızla birleştirildiğinde sonuçlanabileceğini söyleyebiliriz. Bir meşe ağacını algıladığımızda, meşe ağacında bulunan mantıklı biçimler, gözümüze, meşe ağacının izlenimini, yani birleştirilen imge ile birleştirilen birincil duyu organına yol açan izlenimi verir. Biz sadece yeşil ve kahverengi yamaları değil, gerçek meşe ağacını da görmeliyiz. Bir meşe ağacının yeşil ve kahverengi renk yamalarında olduğu gibi mantıklı biçimlerinin algılanışı doğru resimle, bir meşe ağacı görüntüsüyle birleştirdiğinde algılama doğrudur. Yanlış görüntü, bir telefon direği görüntüsü ile birleştirildiğinde, algılama yanlış olur.

---

⁶³ Scheiter, Krisanna M. "Images, Appearances, and Phantasia in Aristotle." *Phronesis* 57, no. 3 (January 1, 2012): 251–78.

Devam etmeden önce yanıtlamamız gereken nihai bir sorumuz var. Meşe ağacı görüntüsü ile mevcut algımız nasıl birleşti? Cevap Aristoteles'in *De Memoria*'daki anılarında mevcuttur. Aristoteles'e göre hatırlama, görüntüleri çeşitli şekillerde birleştirip ilişkilendirmeyi içerir. Aristoteles için, birincil duyu organında depolanan görüntüler, birbirleriyle ilişkilendirilir. Böylece bir görüntüyü hatırlamak istediğimiz imgeye götürebilir. Örneğin, anahtarlarımızı bıraktığımız yeri hatırlamaya çalışırsak, en yakın hatıralarımızla başlar, mutfak tezgahındaki tuşlarımızı ayarlama anısına gelene kadar onları izleyebiliriz. Elbette, resimlerin kronolojik olarak ilişkilendirilmesi gerekmez. Aristoteles bellek ve hatırlama üzerine bölümünde bir şey hatırladığımız zaman çok hızlı bir şekilde diğer bir anıya geçebileceğimizi iddia etmektedir.⁶⁴

Hafıza ile hatırlama çoğu zaman birbirine karışılmaktadır; insanlar genelde ikisinin de aynı şey olduğunu zannettiğinden dolayı Aristoteles bu ikisinin arasında bir ayırım yapma ihtiyacı hissetmiştir. Hatırlama bir tür faaliyettir fakat hafıza için aynı şey söylenemez. Bir şey hatırlandığında hafızayı yeniden kazanmış olmuyoruz. Aristoteles'e göre "Hatırlama ne belleğin yeniden elde edilmesi ne de kazanmasıdır."⁶⁵

Zamanla elde edilmiş bilgiler, algılar, düşünceleri yeniden hatırladığımız zaman hatırlama ortaya çıkmakta, yani bir nesneyi o nesne orada olmadığı zaman yeniden elde ettiğimiz zaman onu hatırlamış oluyoruz.

Ancak daha önceden sahip olunan bilgi ya da algı ya da belleğin nesnesi her ne ise yeniden elde edildiğinden bu şeylerin birbirini hatırlamasıdır ve belleğe sahip olmak belleğin kendi nesnesini izlemiyle gerçekleşir.⁶⁶

Hatırlama ve Hafıza arasında başka bir fark da tecrübenin yeniden elde edilmesinde yatmakta, hafıza aynı şeyi birden çok kez bulup öğrenebilirken hatırlama bundan farklıdır çünkü her tamamlanan hatırlama özeldir ve sonudur, aynı şeyi yeniden hatırladığımız zaman o yeni bir hatırlamadır. Her bir hatırlamayı sonuçlandırılmış bir hareket olarak da düşünebiliriz. Benim odamdaki masanın üzerinde duran gülün kokusunu hatırladığımda yaşadığım şey sonuçlandırmış

---

⁶⁴ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 74-83

⁶⁵ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 77

⁶⁶ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 78

bir faaliyettir ve 5 saniye sonra yeniden hatırlamak istediğimde ise bu yeni bir hatırlamadır. Bu fark üzerine Aristoteles kendi fikirlerini şöyle ifade etmektedir:

Ancak bu da daha önceden edinilmiş bir deneyimin yenilenmesi durumunda geçerli değildir, burada ayırt edilmelidir ki bellek aynı olan şeyi iki kez öğrenebilir ve bulabilir. Hatırlama bundan zorunlu olarak farklıdır, öyle ki hatırlamayı öğrenmeye başladığımız şeyden daha yüce olan bir ilkeye dayanmalıdır.⁶⁷

Bu pasajda da görüldüğü gibi hatırlama basit bir faaliyet değil aksine düşünceyi andıran bir faaliyettir. Hatırlama bazen doğal olarak ortaya çıkmaktadır. Bir hareket diğerini takip ederken keyfi olarak seçilmiş bir noktadan hareket ederek istenilen sonuca varılmaktadır. Bir hareket diğerini takip eder; bu takip bazen zorunlu bazen de zorunlu değildir. En hızlı şekilde sonuca varmak doğru noktadan hareket etmekten geçer. Ara sokaklarda bir yerde arabayı park edip döndüğümüzde nereye park ettiğimizi hatırlamak istediğimizde hızlı bir şekilde geçtiğimiz sokakları gözlerimizin önüne getiririz. Önemli olan hangi noktadan başladığımızda; eğer ikinci sokağın ortalarına doğru sol tarafından bulunan bakkalı hatırlarsak o hareket hem ileriye doğru hem de geriye doğru gidebilir. Bakkaldan sonra hangi yöne dönecektik sağa yahut sola mı çıkarıp arabayı park ettiğimiz yere kadar gidebilir ama eğer bakkalın üçüncü sokakta değil de ikinci sokakta olduğunu düşünüyorsak hatırlama hatayla sonuçlanabilir. Hareketler dediğimiz gibi birbirini takip eder ve bundan dolayı bir şey hatırladığımız zaman onun bitiminde başka bir şey de hatırlamış oluruz. Bu tür takiplerden dolayı da hatırlama meydana gelir. Aristoteles'e göre:

Hatırlama meydana gelir, çünkü bu hareket doğal olarak bir diğerini takip eder. Burada bir harekete Söz konusu olan zorunlu bir takip ise, bir harekete bağlandıysa, belli ki diğerini takip etmek gerekecektir. Söz konusu olan zorunlu değil de, bir takip ise, ikinci hareket genel olarak takip edilecektir.⁶⁸

Hatırlama süreci öylesine başlamayıp, insan hatırlamak istediğini hatırlamaya çalışır ya da belli bir şeyin etkisinin altında kalarak hatırlama sürecini başlatmış olur. Birini gördüğümüzde hemen nerede ve nasıl gördüğümüzü hatırlamaya çalışırız, bunu da bazen zihin otomatik olarak yapmaya başlar. Benim unuttuğum ya da hatırlamak istediğim belli bir anı ve ona varan hareketlerin bu süreçte birini diğerinin ardından yaparız, bu hareketler ardışık ya da eş zamanlı

---

⁶⁷ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 78

⁶⁸ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 78

olabilir, zira eş zamanlı olduğu takdirde birinden diğerine geçmek oldukça kolaydır ve bundan dolayı bazen hareketler o kadar birbirine yakın ve benzer ki birine sadece dokunulduğunda hatırlama süreci tamamlanmaktadır. Aristoteles hatırlama sürecinin nasıl işlediğini şöyle özetlemektedir:

Yani hatırladığımızda, önceki hareketleri bir diğerinin ardına yaparız, ta ki aradığımız alışılmış şekilde ortaya çıkana kadar, bu nedenle düşünmede şimdiki andan ya da başka belirli bir noktadan, öyle ki benzer, karşıt ya da arananla ilgili bir olaydan başlayarak bir bağlantı bulmaya çalışırız. Hatırlama bundan oluşur: Zira içinden geçtiğimiz hareketler, kısmen özdeştir, kısmen aradıklarımızla eşzamanlı kısmen onun bir parçası öyle ki o sırada tam da aradığımız olanı bulmak için artık sadece hafif bir dokunuşa ihtiyacımız vardır.⁶⁹

Hatırlama sürecinde geçen bütün hareketlerin olayla bağlantılı olması gerekmektedir. Hatırlamak istediğimiz olayın hareketi ve zamanı hareketi aynı anda ortaya çıkarması durumunda hafıza etkisini gösterir. Ama bu hareketler her zaman eş zamanlı ortaya çıkmamaktadır. Durum böyleyken olayın sadece hafızada olduğu düşünülmektedir. Bazen hatırlamak istediğimiz ve hatırlama süreci tam tamamlanmadığı zaman olayın ya da hatırlamak istediğimiz anın gerçekte öyle olmadığını sadece hafızamızda olduğunu düşünebiliriz. Ama tam tersi olamaz yani belli bir şey hatırlamak istediğimiz zaman bu mutlaka hafızamızın farkına vararak yapılmaktadır. Yani hem bir şeyin hatırlanması hem de hafızanın varlığının farkına varılmaması mümkün değildir ki Aristoteles'e göre zaten hafızanın özü da budur. Ona göre:

Yani eğer olayın ve zamanın hareketi aynı anda ortaya çıkarsa, bellek etki gösterir. Eğer, gerçekte böyle değilken bunun böyle olduğuna inanılıyorsa, o zaman bunun bellekte olduğuna inanılır. Çünkü bu konuda yanılgıya düşmek ve gerçekte bu söz konusu değilken, bunun bellekte olduğunu sanmak, kolaylıkla mümkündür. Diğer taraftan belleğin etkin olması ve aynı zamanda bunun böyle olmadığını düşünmek, bilakis hatırladığının bilincinde olmamak mümkün değildir. İşte zaten belleğin özü burada yatmaktadır.⁷⁰

Hafıza ve hatırlama arasındaki farklar sadece şimdiye kadar zikredilenlerden ibaret değildir. Hafızanın birçok canlıda var olduğunu görürken hatırlamanın sadece insanda olduğunu

---

⁶⁹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 78

⁷⁰ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 81

görmekteyiz. Hatırlama daha önce de söylediğimiz gibi bir tür sondur. Yani tamamlanmış bir sürece bu da düşünceye benzemektedir ve bildiğimiz gibi insanı diğer canlılardan ayıran şey de düşünebilme yeteneğidir. Aristoteles'e göre düşünce de bir tür sondur bundan dolayı hatırlama ve düşünce sadece insana aittir. Hatırlama ve hafıza arasında bulunan bu farkı Aristoteles şöyle ifade etmektedir:

Hatırlama bellekten yalnızca zamanın burada oynadığı rol ile ilgili olarak değil, bilakis diğer pek çok canlıda da bulunmasına rağmen hatırlamanın neredeyse insan dışında bilinen hiçbir canlıda bulunmadığı ile ilgili olarak da ayrılır. Çünkü hatırlama adeta bir tür sondur: Zira hatırlayan daha önce bunu gördüğünü, işittiğini ya da ne tür benzeri deneyimlerle söz konusu olan, öyle olduğu sonucunu çıkarır ve burada adeta bir tür araştırmadır söz konusu olan. Bu doğal olarak yalnızca düşünme yeteneği de olan canlılara aittir. Çünkü düşünmek de bir tür sondur.⁷¹

Hatırlama süreçlerinin aynı olmamasıyla birlikte hatırlamanın sadece insan tarafından gerçekleştirilebileceği konusunda Aristoteles Platon'a benzemektedir. Platon'a göre hatırlamayı ancak idealar dünyasını görmüş olan ruhlar gerçekleştirebilir ki bunu da sadece insanların ruhları tarafından yapılabileceğine işaret etmektedir. Platon'un düşüncesinde insan ancak bir hatırlama sürecinin sonunda kendini gerçekleştirebilir. Bu da hatırlamanın bir tür son olduğuna işaret etmektedir.

Hafıza ve hatırlama üzerine şimdiye kadar söylediklerimizi özetlemek gerekirse; hafıza ve hatırlama arasında kesin olarak bir ayrım vardır. Hafıza konum itibarıyla müşterek hisse ait olduğundan dolayı hem dış duylulara hem de akla bağlı kalmaktadır hatırlama ise işlevinden dolayı düşünceye benzemektedir bu da doğal olarak diğer canlılarda bulunmamasını açıklamaktadır. Hatırlamadan ayrı olarak hafızanın sadece insanda değil aynı zamanda başka canlılarda da bulunması mümkündür.

---

⁷¹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 81

4. Aristoteles'ten Sonra Hafıza

Düşünce tarihinde insanları meşgul eden problemler farklılık göstermektedir ancak görülmektedir ki en önemli felsefi sorunlardan biri beden ile ruh arasındaki ilişkiye dair olmaktadır. Bu ilişki içerisinde de hafıza hep tartışma konusu olmuştur. Antik felsefede ruh (nefs) beden ilişkisi çok belirliken orta çağda ruh yerine akıl kullanılmaya başlamıştır⁷² ve modern zamana kadar akıl beden ilişkisi olarak ele alınmıştır. Modern ve özellikle post-modern zamanda artık bu sorun beden beyin ilişkisi olarak adlandırılmaktadır. Bu değişim, düşünürlerin ontolojiye yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Bu görüşteki değişikliğe göre hafızaya yönelik düşünceler de değişmektedir. Yukardaki bölümlerde de görüldüğü gibi hafıza, düşünme yetisi olan akıl gibi ruhun kısımlarıdır. Akıl gibi hafıza da bedende değil ruhta bulunmaktadır. Zamanla ruh ile akıl birleşince ya da akıl ön plana çıkınca hafıza aklın fonksiyonu olarak değerlendirilmeye başlamıştır.

Hafıza ruhun bir fonksiyonu olup Tanrıyı bulma yolunda en büyük etken olarak değerlendirilirken Orta çağda özellikle Hristiyan felsefesinde, modern çağda virtüel kavramıyla beraber hafıza gerçeği sanal ile zenginleşmektedir.

4.1 Seni dışarda aradım içimde buldum

Aristoteles'in hafıza düşüncesine yakın olan bir düşünce de Augustinus'un düşüncesidir. Augustinus da hafızayı ruhun bir fonksiyonu olarak düşünmektedir. Ruh beden ilişkisinin Aristoteles'ten Augustinus'a kadar gelişmesiyle beraber hafıza üzerine de düşünceler de gelişmektedir. Augustinus'a göre hafıza dış duylardan gelen izlenimleri toplayarak onları istediği gibi kullanmaktadır. O izlenimler o kadar iyi bir yerde konumlandırılır ki akıl istediği anı istediği zaman farklı imgelerle ilişkilendirebilir. Augustinus'un yöntemi Aristoteles kadar meşhur olmasa da hafızayı ele alma biçimi oldukça ilgi çekicidir. Augustinus hafıza ve hatırlama arasında bir ayırım yapmamaktadır, ona göre hatırlama ya da anımsama hafızanın işlevi, hafıza ise ruhun bir fonksiyonudur. Augustinus'a göre:

---

⁷² Ahmet CEVİZCİ, “*Felsefe Tarihi*”, Say yay. 2009 İstanbul

Duyular aracılığıyla algıladığımız her şey ayrı ayrı yollardan belleğimize giriyor ve orada ayrı ayrı düzderdi bir biçimde korunuyorlar. Işık, her türlü renk ve nesnelere şekilleri gözlerle, çeşitli sesler kulaklarla, her çeşit koku burun delikleriyle; her türlü lezzet ağızla algılanır. Sert ya da yumuşak, sıcak ve soğuk, tatlı ve sert, hafif ya da ağır şeyler, bedenimizin içinde ya da dışında olan her türlü izlenim dokunma duyumuzla algılanır. Bellek tüm bunları yoğun birikme yerlerinde, bilmediğim gizli ve derin kıvrımlarında toplar, gerektiğinde de onları çağırır ya da anımsar.⁷³

Aristoteles hafızayı balmumuna, Augustinus ise hafızayı bir saraya ya da büyük bir depoya benzetmektedir. Orada her tür izlenim bulunmaktadır. Akla gelen her ne varsa oradadır. İnsan doğduğundan itibaren algıladığı her şeyi orada saklamaktadır. Unuttuğu şeyler de yine tamamen hafızadan silinmemiş olurlar. İnsan bu depoda bütün deneyimlerini saklar, ayrıca kendi kendine kalmak istediği zaman, kendisiyle yüzleşmek istediği zaman oraya girip ne zaman ne yaptığını görebilmektedir. Augustinus da Aristoteles gibi izlenimlerin çoğunun duyu organlarından geldiğini savunmaktadır. Ona göre her bir duyu organından ayrı ayrı izlenimler gelip hafızada toplanmaktadır.

Tüm bunlar bende, belleğimin koca sarayında gerçekleşiyor. Yer, gök, deniz ve onlarda görebildiğim içerdikleri her şey, unuttuklarım dışında bende hazır durumdadırlar; burada kendi kendimle karşı karşıya geliyor, ne olduğumu ve hangi zamanda hangi izlenimin etkisi altında kalarak ne yaptığımı anımsıyorum. Bu depodan kendi kişisel deneyimlerime ya da bana bu deneyimleri kabul ettirenlerin inançlarına göre benzeşimler çıkarıyorum.⁷⁴

Bu pasajda da gördüğümüz gibi Augustinus hafızayı sonu olmayan bir saraya benzetmektedir. Ona göre orada izlenimlerin türüne göre bölümler de bulunmaktadır. Hafızanın en büyük sırrı her şeyi düzene sokmaktır. Eğer bir şey düzensiz ise hafıza onu unutulmuşlar arasında sınıflandırmaktadır. Ona göre hafızanın gücü sonsuzdur bu da tanrısallık atfetmek anlamına gelir. Hafızanın hem gücü hem de sonsuzluğu Augustinus'u hayrete düşürmektedir:

Belleğin gücü gerçekten çok büyüktür. Tanrım sonsuz derinlikteki bir depo gibidir. Dibine kim ulaşabilmiş ki! Oysa bil aklıma ait doğal yapıma uygun bir güçtür; bununla birlikte kendimi tam olarak anlayabilmiş değilim. Demek ki aklım

---

⁷³ Augustinus, *İtirafılar*, çev. Dominik Pamir, Kanküs yayınları, İstanbul 1999 s.225

⁷⁴ Augustinus, *İtirafılar*, s.226

kendini kavramaktan aciz Peki, kavrayamadığı şey nerede oluşmaktadır! Kendinde değil de kendi dışında mı olmaktadır? Peki, onu nasıl oluyor da anlayamıyor? Bu düşünce beni hayrete düşürüyor ve aptallaştırıyor.⁷⁵

Augustinus'ta görüldüğü gibi hafızanın kavrama gücü sanki başka bir boyuttan gelmektedir. Ona göre hafıza hem duyu organlarıyla dış dünyayı en ince ayrıntılarıyla kavramakta hem de onun dışında hafızada bulunan ama dış dünyada bulunmayan şeyleri de saklamaktadır. Augustinus'a göre hafıza hem anımsadığı şeyleri hem de unuttuğu şeyleri hem dış dünyadan hem de insanın bilemediği bir yoldan hafızaya kazanmış bilgileri de saklamaktadır. Augustinus'a göre insanın eserlerden öğrendiği bilgileri akıl ile işleyip düşünceler haline getirdiği zaman o düşünceler de hafızada saklanmaktadır. Bu düşünceler ise hafızanın daha derin yerlerinde muhafaza edilmektedir.

Önemli diğer bir konu da, kaynağı belli olmayan düşüncelerin mahiyetleri ve onların hafızadaki muhafaza edilmesidir. Augustinus'a göre hafızamızda öyle düşünceler var ki nereden geldiklerini belki de hiçbir zaman bilemeyeceğiz ama yine de hafızamızdalar ve onların sayesinde çıkarım yapıp diğer düşünceleri de onların üzerinde kurabilmekteyiz. Bu tür anılar basit imgelerden ibaret değiller ve hiçbir araştırmayla nasıl oluştuklarına ulaşamıyoruz. Augustinus bu tür anıların mahiyetleri üzerine şunları söyler:

Her varlık üstüne: Var mıdır? Doğası nedir? Cinsi nedir? diye üç soru yönelttiğimde bu sözcükleri oluşturan seslerin imgelerinin içimde olduğunu, bu seslerin havada titreştikten bir süre sonra sönüp gittiğini biliyorum. Ancak bu seslerin ifade ettikleri gerçekleri ne herhangi bir duyuyla algıladım ne de ruhumun dışında bir yerlerde gördüm. Belleğime depoladığım onların imgeleri değil ama kendileridir. Peki tüm bunlar benim içime nasıl girdiler? Mümkünse kendileri bunu açıklasınlar. Vücudum aracılığıyla girebilecekleri her kapıyı inceledim, içeriye hangi kapıdan girdiklerini bulamadım. Gözler “renkler varsa bu mesajları biz verdik”, kulaklar ise: “Sesli iseler onları tanıtan biziz”; burun ilikleri: “kokulu iseler, bizden geçmiş olmalı; tat alma duyusu: “tatları yoksa bu konuda bana bir şey sormayın”; dokunma duyusu ise: “cisimleri yoksa onlara dokunmuş olamam” diyorlar.⁷⁶

---

⁷⁵ Augustinus, *İtiraflar*, s.226

⁷⁶ Augustinus, *İtiraflar*, s. 227

Şimdiye kadar anlatılan şeylerden yola çıkarak, hafızamızın nesnelere sadece duyulardan gelen izlenimlerin imgeleri değil aynı zamanda imgeleri olmayan ancak kendileri olan, duyumsayarak kazanılan anılar da hafızanın nesnelere aittir. Bu tür anılar veya nesnelere düşüncenin neticesinde ortaya çıkan öğelerdir. Augustinus'a göre bu tür anılar zaten bir şekilde hafızada mevcuttur ancak onlar olduğu gibi hatırlanamaz, onlar akıl ile bulunup şekillendirilmektedir. Bu tür soyut kavramlar ve bilgiler aslında hafızanın gücünü ifade etmektedir. Eğer hafızanın böyle bir gücü olmasaydı insan düşünen bir varlık olamazdı. Akıl ancak hafıza olduğu yerde devreye girebilmektedir. Peki bu tür kavramlara sahip olmanın ne tür bir faaliyet gösterdiği şu pasajda daha açık ifade edilmiştir:

Duyulardan imgeler aracılığıyla alıntılanmadığımız ancak kendimizde imgelerin yardımı olmadan kendiliğinden gördüğümüz böylesi soyut kavramlara sahip olmak demek, belleğimizin içinde dağınık ve düzensiz bir durumda bulunan öğeleri düşünce yardımıyla toplamaktır. Dikkatin yardımıyla da bellekte elimizin altında bulundurmamak ve eskiden dağınık bir durumda gizlenirken, bundan böyle şöyle bir seslenişle kolayca aklımıza gelmelerini sağlamaktır.⁷⁷

Hafıza her şeyi bir düzene oturtarak anılarını birbirine bağlayarak bir sistem kurmaktadır. Bunun üzerinde algılarla algılamadığı şeyleri bile mevcut bilgilerden yola çıkarak sonsuz şeylerin anılarını da kendinde muhafaza etmektedir. Augustinus'a göre düşünmek de faaliyet olarak buradan kaynaklanmaktadır. Ona göre:

Latince bir sözcük olan cogitare (düşünmek) buradan geliyor; cogo (zorluyorum) ve cogito (düşünüyorum) sözcükleri aynen ago ve agito (bir iş görüyorum) facio ve facito (yapıyorum) gibidir. Bununla birlikte akıl (cogitare) sözcüğünü kendine ayırmıştır; başka yerde değil de akılda toplamak ve birleştirmek eylemine açıkça söylemek gerekirse düşünmek (cogitare) denir.⁷⁸

Düşünmek dağınık olan şeyleri bir düzene sokmakla beraber, hafızanın sınırlarında bulunan; ne tam dışarda ne de tam içerde olan bilgileri de hafızanın konusu hale getirmektedir.

---

⁷⁷ Augustinus, *İtiraflar*, s. 228

⁷⁸ Augustinus, *İtiraflar*, s. 229

Hafıza sayesinde insan hiç görmediği yıldızların imgelerine de sahip olmaktadır. İnsan ayın, güneşin, okyanusun kavramlarına ya da anılarına sahiptir.

İnsan hafıza sayesinde sadece nesnelerin anılarını veya soyut kavramlarını değil bir zamanlarda yaşadığı duygularını da hatırlamaktadır. Bir zamanlar mutlu olmuşsa o an onun hafızasında muhafaza edilmektedir. Bir zamanlar güzel bir gülü koklayışı da hafızada an olarak durmakta ve onu yeniden hatırladığı zaman Augustinus'a göre aynı kokuyu yeniden algılamamakta ama an olarak durmaktadır. Duyumsamalar da hafızada anlar olarak muhafaza edilmekte ama anımsandıkları zaman aynı duygular ortaya çıkmayabilir hatta tam tersi de olabilir bir insan bir zamanlar acı duyduğu bir anı anımsadığı zaman mutluluk da duyabilmektedir.

Bir zamanlar sevinçli olduğumu şimdi sevinç duymadan da anımsayabilirim, bir zamanlar üzüntülü olduğumu üzüntü duymadan da anımsayabilirim; bir zamanlar korkmuş olduğumu şimdi korku duymadan anımsayabilirim; kısacası bir zamanlar duyulan bir arzuyu, o arzuyu duymadan anımsayabilir insan. Kimi zaman da, tersine, geçmişteki üzüntülü bir zamanımı sevinçle, sevinçli bir zamanımı da üzüntüyle anımsayabilirim.⁷⁹

Hafızanın nesnelere mahiyet bakımından dış dünyadakilerden farklıdır. Hafızaya konu olan nesnelere, bunlar kavramlar ya da sadece izlenimler veyahut yaşanmış duygular olsun mahiyetleri değişmektedir. Artık ateş dışarıda yakarsa bizim hafızamızdaki ateş yakıcı özeliğinden arındırılmıştır. Duygular da nesnelere gibi hafızaya konu olduktan sonra aynı etkiyi yaratmamaktadırlar. Augustinus kelimeler ve onların çıkardığı seslerin manaları arasında bir ayrım yapmaktadır. Kelimelerin manaları aynı ama Latince dilinde farklı telaffuz edilirken Türkçe farklı telaffuz edilebilir ama onların manaları aynıdır.

İnsanlar yapıp ettiklerini hatırlarken bunu kendi hıfzlarında gerçekleştirmektedirler. Hatırlayamadığı şeyleri de kendi hafızasında aramaktadır. Bir şeylerini unuttuğunu bilir ve onu ne olduğunu da bilir ve ayrıca unutmanın ne manaya geldiğini de bilmektedir. Anahtarlarını kaybettiği zaman onları kaybettiğini yani nerde bıraktığını unuttuğunu bilir ve ne aradığını da bilir, eğer ne unuttuğunu bilmezse o zaman ne arayacağını da bilmemesi gerekmektedir. Unuttuğunu bulmak yani hatırlamak yine hafızadadır. Hafıza hem unutma eğilimini hem de

---

⁷⁹ Augustinus, *İtiraflar*, s. 230

hatırlama eğilimini kendi içindeki nesnelere gerçekleştirmektedir. Eğer bir şey hafızada yoksa onu unutmak imkansızdır. Augustinus bu eğilim hakkında şunları söyler:

Unutma dediğim zaman aynı zamanda da bunun ne olduğunu biliyorsam, onu anımsamamış olsaydım bunu nasıl bilebilirdim? Bu sözcüğün sesini değil ifade ettiği anlamı kastediyorum. Unutmayı unutmuş olsaydım, bu sözcüğün çıkardığı sesin anlamını bilemiyecektim. Belleği anımsadığımda, belleğin kendisi kendini belleğe sunuyor. Ancak unutmayı anımsadığımda, bellek ile unutma hep birlikte hazır durumdadır, kendini anımsayan bellek ve unutmayı anımsayan bellek. Peki, unutma belleğin kaybedilmesinden başka nedir ki?⁸⁰

Kaybetme ya da unutma, hafızamızda bir şeylerin düzenden çıkıp hatırlama zinciri sonucunda ortaya çıkmadığı şeylerdir. Bir araştırma yapıp ne unuttuğumuz ya da kaybettiğimizi bulabiliriz ki bu da hatırlama sürecinin doğru sonuç almış olmasıdır. Sadece hatırlama sürecinde hatırlamak istenen şeyin bilinmesi gerekmektedir:

Kaybetmiş olduğum birçok şeyi arayıp da buldum; aramalarım sırasında "Aradığın şey bu mu?" "Yoksa bu olmasın" diye sorduklarında onlara aradığım şeyi bana gösterene dek "hayır bu değil." diyordum. Kaybetmiş olduğum şeyin anısı aklımda bulunmasaydı, bana onu göstermiş olsalardı bile, tanıyamadığımdan onu bulamazdım.⁸¹

Augustinus hafızanın hatırladığı şeyleri onların hafızadaki şekillerinden dolayı mı yoksa onlar olmaksızın mı hatırladığı konusunda kesin bir şey söylememektedir. Ona göre biz duygularla algılamadığımız halde bazı şeyler hafızamızdadırlar ve onu biliyoruz, örnek olarak doğuştan kör olan biri duyularıyla algılamadığı halde güneşin ismini hatırlar, ne manaya gediğini de bilir. Hafıza muhakkak bu tür şeylerin şekillerine sahiptir onlar olmadan belki de hatırlama süreci olumsuz sonuçlanabilmektedir. Ne aradığımızı bilmediğimiz halde aradığımız şeyi tanıyoruz, biliyoruz:

Belleğimizden bir şeyler uçunca, yani unuttuğumuz bir şeyi anımsamaya çalıştığımızda ne yapıyoruz? Unuttuğumuz şeyi belleğimizde aramıyor muyuz? Aradığımız şeyi bize gösterene dek tüm sundukları şeyleri aradığımız bu değildir diye geri çeviririz. Ancak aradığımız şeyi bize gösterdiklerinde de "Tamam bu!"

---

⁸⁰ Augustinus, *İtiraflar*, s. 232

⁸¹ Augustinus, *İtiraflar*, s. 235

deriz. Onu tanımamış olsaydık budur demezdik, bu şeyi anımsamamış olsaydık, onu tanıyamazdık. Ama şurası da kesin, onu unutmuştuk. Bu unuttuğumuz şey belleğimizden tamamen silinmiş miydi? Hayır.⁸²

Augustinus hafızaya oldukça fazla bir güç atfetmektedir bunu da yaşama eğilimiyle ilişkilendirmektedir. Ona göre yaşadığın her neyse hafızada, aynı zamanda arzuladığın, nefret ettiğin, sevdiğin şeylerin hepsi hafızada bulunmaktadır. Ona göre her insan bir mutluluk arayışındadır, bu arayış ve hatta mutluluğun kendisi hafızaya bağlıdır:

Mutluluğu, unuttum da, sonra unuttuğumu anımsıyorum da onun için mi arıyorum? Yoksa belleğimden tamamen silinmiş de unutmuş olduğumu da anımsamadığım, bilmediğim bir şeyi tanımak arzusu mu beni mutluluğu aramaya zorluyor? Mutlu yaşam insanların hepsinin arzuladıkları şey değil midir? Mutlu olmayı istemeyen kimse var mıdır? İnsanları, mutluluğu bu kadar arzuladıklarına göre onu bir yerlerde tanımış olmalılar. Mutluluğu sevmeleri için onu bir yerlerde görmüş olmalılar. Kuşkusuz bu duygu içimizde, ama nasıl, bilmiyorum.⁸³

İnsan mutluluğu ancak olağanüstü bir güce adanmış zaman arayışını tamamlamış olmaktadır. Mutlu olmak için kendi hafızasındaki şeyleri toplayarak, düzene sokarak ve çok detaylı bir araştırma yaptıktan sonra hafızadaki Tanrının kalıntılarını bulması gerekmektedir. İnsan Tanrıyı dışarda ararsa ona hiçbir zaman ulaşamaz. Augustinus'a göre Tanrıyı bulduğumuz anda artık o hep hafızamızdadır ama yine de bulmadan önce o başka bir yerde, hafızanın sınırlarının dışında bir yerde değildir. O hep içimizdedir ve biz onu ancak hafızamızda bulabiliriz:

Tanrım, belleğimin alanlarında seni arayarak dolaştım ve seni onun sınırlarının dışında bulamadım. Seni tanımayı öğrendiğimden beri bir anı olarak senden hiçbir şey bulamadım. Ayrıca seni tanıdığımndan beri seni unutmadım. Gerçeği bulduğum yerde gerçeğin kendisi olan Tanrımı buldum; gerçeği tanımayı öğrendiğimden beri de onu hiç unutmadım, işte bu nedenledir ki seni tanıdığımndan beri, sen belleğimdesin. Seni anımsamak istediğimde ve sende mutlu olduğumda seni orada buluyorum, işte bağışlayıcılığınla bakışlarımı zavallılığımın indirgin ve bana kutsal büyük zevkler bahsettiğin.⁸⁴

---

⁸² Augustinus, *İtirafılar*, s. 236

⁸³ Augustinus, *İtirafılar*, s. 237

⁸⁴ Augustinus, *İtirafılar*, s. 241

Hafızanın en büyük fonksiyonu insana gerçeğini sunmak, bu gerçek de Tanrı'nın kendisidir. Hafızada daha önce de söylendiği gibi her şey bulunmakta ama bu her şey arasında Tanrıdan uzak tutan zevkler ve dünyevî istekler de bulunmaktadır. Augustinus'a göre insanı insan yapan tanrıyı kendi hafızasında bulup onunla yaşamaktır. Aristoteles hafızaya ahlâkî ve dinî bir görev yüklememekte ise de Augustinus nerdeyse tamamen bu görevlere indirgemektedir. Hafızanın varoluşsal etkisini burada da göstermektedir. Bir insanın hafızası bozursa tanrıyı nasıl bulacaktır. Tanrıyı bulamazsa varlığın anlamı ortadan kalkmış olacaktır. Biz aslında her şeyi Tanrıyı bulmak, onu kavramak için hatırlıyoruz. Tanrının sayesinde insanın hafızası her şeyin başlangıcı ve sonudur.

4.2 Hafıza, virtüel ve hatırlama

Günümüz düşüncesinde gerçek ile edimsel olan arasında bir ayrım yapılmaktadır. Buna bağlı olarak da artık değişmeyen bir gerçekten bahsetmenin düşünsel zemini hayli aşınmış durumdadır. Sanal (virtüel)⁸⁵⁸⁶ kavramıyla beraber artık gerçek edimsel olanı yerine bırakmakta ve mutlak gerçek anlamını kaybetmektedir. Gerçek olan şimdi, burada olandır yani edimsel olandır. Virtüel ise edimsel olanın başka bir şekilde olabilme imkânıdır. Virtüel her zaman edimsel olanla beraberdir. Virtüel güçlerin açığa çıkışı bir raslantı ve yaratıcılık konusudur. Virtüel güçlerin ortaya çıkışı tüm ihtimal hesapları altüst eden bir olaydı; ihtimalin aslında hesaplanabilir olmadığı gösterir⁸⁷.

Virtüel'in geçmişteki, daha doğrusu bu kavramın ilk ortaya çıktığı karşılığı ile bizim şimdi anladığımızın anlamı aynı değildir. Biz mümkünlüğün içerisinde edimsel olmayan bir var oluş tarzı olarak görmekteyiz virtüeli ama eski zamanlarda bu tam olarak böyle değildi. Mesela postmodern çağda bilgisayarın çevresinde oyunları vs. biz virtüel olarak adlandırmaktayız. Virtüelin edimleşmesi, kuvveden fiile geçiş değil beklenmeyen bir olayın gerçekleşmesidir.⁸⁸

Her zaman virtüel'i gerçeğin bir alternatifi olarak görebiliriz. Yani gerçek olan hep kuvveden fiile geçiş yapar, fakat virtüel öyle değildir; hep gerçekle beraber var olmaktadır. Alıntının yapıldığı cümle söylenmek istendiğinden biraz daha farklı bir fikre gönderme yapmaktadır. Söylenmek istenen şey virtüelin hep gerçekle bir arada bulunduğuudur. Perspektif düşüncesi de buna yakın bir düşüncedir. Şayet nesnenin görünmeyen bu yüzlerinin tasarlandığını söylersem, onların fiilen var olan şeyler olarak kavranmadıklarını kastetmiş olurum, çünkü

---

⁸⁵ Zar atma üzerine 12. Yüzyılda geçen bir hikaye bununla ilgili en açıklayıcı örnektir: “Norveç kralıyla İsveç kralı, küçük bir kasaba için birbirleriyle çekişmektedirler. Bir küçük kasaba için savaşmaya değer bulmadıklarından, zar atmaya karar verirler. İsveç kralı ilk zarı atar, altı atar, sevinir, çünkü oldukça avantajlı durumdadır. Ancak Norveç kralı da zarı atınca ona da altı gelir. Yeniden zar atılır. İsveç kralı yine altı atar. O zaman Norveç kralına şöyle der: “Hiç zahmet etme. Tekrar altı atamazsın.” Norveç kralı şöyle cevap verir:” Pekala başka altılar da vardır ve yüce Tanrım bir altıya daha izin verebilir.” Zarı atar. Öyle kuvvetli atar ki zar kırılır, bir parçası altı, öteki parçası bir gelir. İkisinin toplamı yedi eder ve Norveç kralı kazanır. (Süreyya Su, Gilles Deleuze'ün Düşüncesinde Göçebelik ve Virtüellik, Doğu Batı Dergisi Sayı: 65 s.146-165 s.164)

⁸⁶ Gerçekte yeri olmayıp zihinde tasarlanan, mefhumu, farazi, tahmini. 2. mat Negatif bir sayı üzerine alınan ve ikinci kuvvetten bir kök taşıyan cebirsel anlatım. (Türkçe Sözlük, 7. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983 s. 1695)

⁸⁷ Süreyya Su, Gilles Deleuze'ün Düşüncesinde Göçebelik ve Virtüellik, Doğu Batı Dergisi Sayı: 65 s.146-165 s.164

⁸⁸ Süreyya Su, Gilles Deleuze'ün Düşüncesinde Göçebelik ve Virtüellik s.165

tasarlanan şey önümde olmadığında onu edimsel olarak algılayamam.⁸⁹ Ama o nesneyle beraber olduğunu da bilirim çünkü bir nesnenin bir anda sadece bir yüzü edimsel olur, diğer yüzler ise mümkün ya da potansiyel olarak orada bulunurlar.

Görünmeyen yüz benim tarafımdan mevcut olarak kavranır ve ben, lambanın arka yüzünü “sorunun çözümü mevcuttur” dediğim anlamda var olduğunu ileri sürmem. Gizli olan yüz kendi tarzında mevcuttur. Benim yakınımdadır. (Kant'ın dediği gibi kendinde var olan şey, biz ona ne var diyebiliyoruz, ne de yok ama M. Ponty onu bir şekilde algılayabileceğimizi ileri sürüyor: “O da benim yakınımda.”⁹⁰)

Nesnenin görünmeyen yüzleri sadece olasılık halinde değildir, onlar aynı zamanda görünen yüzüyle beraberdir. Virtüelin kendine özgü bir içeriği, kendine ait çokluğu vardır. Henüz gerçekleşmemiş güçlerin toplamı olarak virtüel durmaksızın fark yaratır. Virtüelin edimselleşmesiyle ortaya çıkan olay herhangi bir fark değil kendinde farktır.⁹¹

Gerçek her zaman sabitleşmeye çalışan bir olaydır. Kendinde çelişki içermeyen, farklılaşarak değil olayları birbirine bağlamaya çalışan, ortak noktalarıyla bir arada tutan bir olay. Virtüel ise tam bu düşüncenin aksine farklarla ortaya çıkan ve zaten kendinde farkı içeren bir olaydır. Virtüel hiç bir zaman sabitleşmeye hedeflenmeye çalışmamakta hatta hep bir oluş içerisinde kendini bulmaktadır, fakat edimsel olan gibi değil. Onu alıp önümüze koyup inceleme yapamayız, yapıldığı takdirde o zaten virtüel olmaktan çıkmış olur.

Virtüel her zaman hafızayla, zamanla ve algıyla bir aradadır. Virtüel olmasaydı zaman olamazdı. Şimdi olurdu ancak o da geçmiş devamının olmadığı için her anı fotoğraf gibi olup hiç bir anı canlandıramazdı.

Bu noktada Bergson'da virtüel kavramının nerede durduğuna bakalım. Virtüel kavramı algı ile hafıza, geçmişte olan gerçek ile şimdiki olan edimsel olanı arasında duran bir kavramdır. Biz dış dünyayı algılamak -bu algılama klasik bir algılama değildir- aldığımız enformasyonlar hep sabit alırız ve onlar dışta eğer sabit değillerse biz onları algıladıktan sonra yine sabit olmayan

---

⁸⁹ Maurice Merleau-Ponty, *Algının Önceliği ve Onun Felsefi Sonuçları*, çev. Yusuf Yıldırım, yay Kabalcı, İstanbul 2005 s. 46

⁹⁰ Maurice Merleau-Ponty, *Algının Önceliği ve Onun Felsefi Sonuçları* s. 46

⁹¹ Süreyya Su, *Gilles Deleuze'in Düşüncesinde Göçebelik ve Virtüellik* s.165

bir şekilde hatırlarız ya da daha doğrusu canlandırma yaptığımızda o hep virtüel olarak ortaya çıkar.

Bize göre virtüel olanı şöyle de ifade edebiliriz: **Algı ve bellek arasındaki içkin kesişmeyi sanal belirler.** Bergson sıkışmış bellek kuramını savunduğu için bunu ancak olaylar iç içe girerek bir arada kalabilirler, o zaman onları ifade etmek, hatırlamak, ya da canlandırmak ancak virtüelle mümkün olabilir.

Şimdi yoktur o daha çok kendi dışında olan saf haldeki oluşur. Şimdi yoktur ama eylemde bulunuyor. Onun temel ögesi varlık değil eylemde bulunma ya da yararlı olandır. Geçmiş ise eylemde bulanmayı bırakmıştır, yararlı olmayan ve eylemde bulunmayan gerçekten vardır.⁹²

Bergson'da şimdi ile geçmiş arasında bu ayrımı yaptıktan sonra onun düşüncesinde tam olarak virtüel kavramının nerede durduğunu tespit etmek daha kolaydır. Bergson'un yaşadığı dönem genel olarak zaman teorilerinde “şimdi” olayının etkisini en aza indirme çabası vardır. Bergson ise bunu şimdi ile edimlemeye bağlar, geçmiş ise varlıkla ilişkilendirir. Biz şimdi ile değil geçmişle varlıkla ilgilenelim. Geçmiş, eylemde bulunmaya bıraktığı için kendi varlığını bellekte buluyor. Orada nasıl yerleştiği bizim konumuz olmamakla birlikte biz onu oradan aldığımız ya da hatırlattığımızda ne olur ona bakalım:

Aklımıza gelmeyen bir anıyı ararken “*şimdiden*” kendimizi koparıp önce genel bir geçmişin belli bir bölgesine yerleştiğimiz “sui generis” bir edimin bilincindeyiz: fotoğraf makinesinin ayarlanmasına benzer bir el yardımıyla ara uğraşı. Ama anımız hala virtüel haldedir.⁹³

Geçmiş bizim hafızamızda sabitleşir, resim çekilmiş gibi, sabit, hareketsiz. O da geçmişte tamamlanmış olarak bulunur. Orada dururken biz onu hatırladığımız zaman geçmiş dediğimiz şeye gidip herhangi bir yere yerleşiriz. Sonra da o anı alıp canlandırmaya çalışırız ama bunu yaparken hiçbir zaman o anı tam olarak olduğu gibi hatırlayamayız çünkü o artık ancak virtüelle ortaya çıkar ve her zaman varlığını zenginleştirir. Biz söz konusu resimleri hareketlendiririz, yani

---

⁹² Gilles Deleuze, *Bergsonculuk*, Çeviren: Hakan Yücefer, Otonom yay. 2006 İstanbul s. 95

⁹³ Gilles Deleuze, *Bergsonculuk* s.87

filmini çekeriz. Birden bire geçmişe yerleşiriz kendine özgü bir katmana sıçran gibi geçmişe sıçrarız.⁹⁴

Şimdiden hiç bir zaman geriye doğru geçmişe gitmiyoruz biz her zaman buradan sıçramakla geçmişe gideriz. Bu bir boyuta geçip geçmişi görmek anlamına gelir. Çünkü geçmiş ile şimdi beraber vardır. Yani şairin dediği gibi “öbür dünya başka bir dünya değil, öbür dünya, bu dünyayı farklı görmektir.” Hangi konuda olursa olsun geçmişi asla şimdi ile yeniden oluşturamayız. Tek başına imge ancak eğer onu zaten geçmişte aranmaya koyulmuşsa beni geçmişe götürebilir.⁹⁵

Genelde insanlar şimdi olanla geçmişini canlandırmaya çalıştığı için geçmişi anlayamamaktadırlar. Zaten “şimdi” ile “geçmiş” arasında doğa farkı vardır ki bir canlandırma yapmaya kalkışırsak kategori hatası yapmış oluruz. Hatta “dejavu” dediğimiz olay da tam olarak burada yatmaktadır. Biz geçmişi şimdiden itibaren canlandırmaya çalıştığımız için o anda yaşadığımız şeyi daha önce yaşamışız zannına kapılabiliyoruz.

Geçmişi canlandırırken bizim yapmamız gereken şey geçmişe sıçrayıp oraya yerleşmekle beraber, geçmişin sabitliğini hareketlendirmektir. Bunu yaparken de unutmayalım ki bu yine virtüel düzeyde olmuş olacaktır.

Bergson’a göre hafıza madde değildir ve bedende bulunmamaktadır. Hafıza kendi öznesine sahip ve kendi başına bir şeydir: “Bellek, beyinde bulunmadığına göre, kendi kendinde bulunmaktadır.”⁹⁶

Bergson için en temel kavram süredir ve her şey ondan türetilmektedir. Uzam, madde sürenin en gevşeme halidir. Kant’ta zaman içerisinde temsiller arka arkaya gelirken uzayda temsiller yan yana gelirler; Bergson’da ise sürede yani zamanda iç içe gelmekle birlikte uzamda yan yana gelmektedirler. Bergson’a göre madde de süreden türetilmiş ve şeyler iç içe girerken aynı zamanda yan yanaya geçerler ve zamandan maddeye geçiş yapılır.

Bergson, şaşırtıcı biçimde, maddenin de sürenin hallerinden biri olduğunu söylemektedir. Madde, sürenin en gevşek, en seyrek halidir. Simgesel zamanın

---

⁹⁴ Gilles Deleuze, *Bergsonculuk*, s. 96

⁹⁵ Gilles Deleuze, *Bergsonculuk*, s. 97

⁹⁶ Gilles Deleuze, *Bergsonculuk*, s. 32

tersine, anlar sürede iç içe bulunur. Ama süre seyreltikçe anların iç içeliği yerini şeylerin yan yanlığına bırakır. Süreklilik gitgide zayıflar. Zaman genişleyerek uzama dönüşür. Aynı şekilde, şimdi geçmişin en sıkışmış halidir. Geçmiş şimdinin en seyrek halidir. Her şey, süredeki gevşeme ve sıkışmalarla eklemlenmeye başlar.⁹⁷

Görüldüğü gibi şimdiden geçmişe ve geçmişten şimdiye geçişler bulunmakta ve benzer şekilde zamandan da maddeye geçişler bulunmaktadır. Hafıza da zamanla ilişkilidir ve bütün şeyleri iç içe ve üst üste koymaktadır. Bundan dolayı o maddî olamaz çünkü maddeden önce gelmek zorundadır. Hafıza kendi anılarını gerçekle değil virtüel ile canlandırmakta virtüel maddeye ihtiyaç duymamakta gerçek ya da edimsel olan dolaylı olsa da maddeye ihtiyaç duymaktadır.

Bergson'a göre teorik olsa da iki farklı bellek ayırt etmek mümkündür:

1. Birincisi gündelik hayattaki olaylarını herhangi bir yararlılık ya da pratik bir ayırım gözetmeksizin geçmiş olarak sıralayıp muhafaza etmektir.
2. Geleceğe yönelik daha önce algılamış olan duyguların imgelerini kullanmaktadır.

Birincisi hayal eden ikincisi ise tekrarlayan bellekler olacak şekilde ayrılmaktadır. İkincisi birincinin yerine geçebilmektedir.⁹⁸

Bu ayırım Aristoteles'teki hafıza ile hatırlama arasındaki ayrıma benzemektedir. Hatırlama hafızaya göre bir üst durumdadır. Hatırlama bir tür sondur ve bundan dolayı düşünmeye benzemektedir. Düşünmek de insanın en büyük vasfıdır.

---

⁹⁷ Gilles Deleuze, *Bergsonculuk*, s.32

⁹⁸ Henri Bergson, *Madde ve Bellek*, çev. Işık Ergüden, Dost yayınevi, Ankara 2007 s. 63

Sonuç

Hafıza günümüzde Aristoteles'in ele aldığı biçimde ele alınmasa da yine de düşüncenin ana hatlarını belirlemektedir. Hafıza günümüzde felsefeden çok psikolojide ele alınmaktadır. Hafıza görüldüğü gibi hem bireylerin hem de toplumun kuruluşunda etkin bir rol oynamaktadır. Hafızayı ve hatırlamayı bir yeti ve aynı zamanda bir fonksiyon olarak düşünürsek o zaman dünyada bulunan ne varsa ve insanla ilişkili ise hafızayla da ilişkilidir. Bir sevinç bir acı bir mutluluk yani her ne tecrübe yaşanırsa yaşansın yine hafızada kalacaktır yoksa o tecrübe yaşanmamış sayılmaktadır.

Bu çalışma, öncelikle hafıza nedir sorusuna bir cevap arayışıdır. Birinci bölümde de gördüğümüz gibi dış dünyaya duyarlı olabilmek için sadece beş dış duyuya sahip olmak yetmemektedir. Dış dünyadan gelen bütün izlenimler, bilgiler hissi müşterekten geçerek hafızada depolanmaktadır. Bazen bir tehlikede refleks olarak belli bir hareket yapılmış olabilir ama yine de o olayın tecrübesi bir anı olarak hafızada bulunmaktadır. İnsan sonuçta hafıza sahibi değilse dış dünyayı algıladığının farkına varması mümkün değil, zaten hafıza olmasaydı algıların çalışıp çalışmadığının da farkına varılması mümkün olmayacaktır. Aristoteles'e göre "Algı öğrenmeye tekabül etmez bilginin uygulanmasına tekabül eder"⁹⁹, bundan dolayı algılarken farkına varılması mümkün değildir.

İnsan hafızanın sayesinde ateşin yakıcı özelliklerine sahip olduğunu, toprağın sert olduğunu, suyun hayatın en önemli şeylerden biri olduğunu, hafızasız bir yaşamın mümkün olmadığını bilmektedir. Eğer hafıza işlevsiz olsa o insan yukarıda saydığımız şeylerden hiçbirinin farkına varmayacaktır. Bir insanın hafızasız yaşaması pek mümkün değildir, hafıza olmasaydı her seferinde algıladığımız şeyleri hep birinci defa algılamış gibi olacaktık. İnsan hafızasız sadece dış dünyanın değil aynı zamanda kendi bedeninin farkına varmayacaktır. Ellerin işlevini, gözünün ne işe yaradığını, kulakların, ağızın ve bedenin bile kime ait olduğunun farkına varamaz, varsa bile bir an sonra unutmuş olacaktır. Bir insan böyle bir durumda hayat sürdürmesi ne mümkündür ne de anlamlı zaten anlam hafızayla beraber kazanılmaktadır.

---

⁹⁹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.52

Aristoteles'e göre insan doğuştan bilgiler getirmemekte fakat sadece öğrenme kabiliyetiyle beraber doğmaktadır. Bundan dolayı dışarıyı yani bireyin dışındaki şeyler ki buraya bireyin bedeni de dahildir, tecrübe etmeden öğrenmesi mümkün değildir. Bir insanın duyu organları çalışmıyorsa zaten öğrenmesi mümkün değildir ama çalışıp doğru bir şekilde çalışmıyorsa o zaman o duyu organlarından elde edilmiş izlenimler yanlış bilgilere sebep olmaktadır. Duyu organları doğru çalıştığı halde, onlardan gelen izlenimler, tecrübeler hafızanın konusu olmuyorsa yine o bireyin herhangi bir bilgi edinmesi mümkün değildir.

Hafızasız bir hayat düşünülüyorsa o zaman hafıza tam olarak nedir sorusu önem kazanmış olmaktadır. Hafıza Aristoteles'e göre hareketi, zamanı, büyüklüğü ruhun hangi kısmı algılıyorsa o kısmın yetisidir. Yani hem hafıza hem de hatırlama ruhun bir yetisidir ve bu yeti sayesinde insan kendi hayatını biçimlendirmektedir. Hafıza bir yeti olarak Aristoteles'e göre birçok canlıda bulunmakta bu da o canlıları zamana karşı duyarlı yapmaktadır. Aristoteles'e göre bir önce bölümünde de gördüğümüz gibi zamana tabi olan özellikle de geçmiş zamana tabi olan nesnelere hafızanın nesnelere tabidir. Şimdiki zaman hakkında konuşurken ancak algılama ile ilgili söz edebiliriz ama bu şimdiki algının konusu olan biraz sonra hafızanın konusu olmaktadır.

Dıştaki nesnelere algılarken hafıza bu nesnelere bir bağ, bir ilişki kurmaktadır. Bu bağ ya da etkileşim ontolojik bir etkileşimdir, eğer böyle olmasaydı dıştaki nesnelere ne duyu organlarında ne de duyu yetilerinde herhangi bir iz bırakmaları mümkün olamazdı. Birinci bölümde de görüldüğü gibi duyu organları kendilerinde algılananları saklayabilme imkanlarına sahip olmakla birlikte, bu da uzun süreliğine gerçekleşmez. Duyu organlarına bu imkânı dolaylı bir şekilde hafıza tanımaktadır.

Birinci bölümde beş duyu yetisinin bir hiyerarşisini ele almıştık onun nedeni de hafıza ile ilişkili hangi duyu yetisinin daha ön plana çıktığını göstermek içindi. Ama eğer bir insan için hayatta kalabilmek en önemli şey ise o zaman demiştik ki duyu yetileri arasında en önemlisi dokunmaktır çünkü dokunma hissi olmadan hayat sürdürülemez. Burada ise farklı bir bakış açısıyla yaklaşmak gerekir konuya yani hangi duyu yetisi olursa biz daha az bilgili oluruz.

Aristoteles'e göre "Doğuştan kör olan dilsiz ve sağır olandan daha zekidir."¹⁰⁰ Bu sözden şunu anlarınız duyuma yetisi görme yetisinden daha önemli bilgi edinmektedir.

Aristoteles'e göre işitme duyusu görmeden daha fazla bilgi edinmede katkı sağlamada ama bu işitme duyusu görme duyusundan daha keskin bilgilere yol açtığını anlamına gelmemektedir hatta tam tersi geçerlidir. Ona göre "Bu duyular arasında yaşamın gerekliliği açısından görme duyusu özüne göre bilmek için işitme duyusuna nazaran dolaylı olarak daha keskindir"¹⁰¹ hem bilgi ediminde hem de hayatı sürdürmekte görme duyusu işitme duyusundan daha keskindir.

Bütün duyuların hafızayla ilişkili olduğu daha önce zikredilmişti, burada ise dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da hafıza bütün anıları imge olarak kaydetmesidir. Görme yetisi görseller elde edip hafızaya gönderdiğinden dolayı daha keskin bir duyu haline gelmektedir. Bir örnekle daha anlaşılır hale getirebiliriz. Kapalıçarşı'da kör bir adamı düşünelim, o Kapalıçarşı'nın bütün dükkanlarını biliyor, sokaklarını da ama görme yetisini sonradan kazandığını düşünelim, o adam Kapalıçarşı'nın ne dükkânlarını ne de sokaklarını yeniden öğrenir ama onlara dair bilgisi daha kesin hale gelmektedir. Peki doğuştan kör olan bir insanın hafızası kendi anlarını nasıl saklamaktadır. Yine hafıza bütün anılarını imgeler halinde saklamaktadır. Ama bu imgeler görsel olmayan imgelerdir. Burada imgeler görsel olan ile görsel olmayan olarak ayrılmaktadır.

Hafıza bu imgeleri görsel olsun ya da olmasın depolarken üst üste depolar. Anlar geçmişin nesnelere ama onlar zamanın dışındadırlar. Zaman da anlardan oluşurken hafıza da anlardan oluşmaktadır. Zaman hareketli iken anlar duraklıdır. Hafıza da anılar depolanırken o anılar değişmezler, aynı kalırlar ama hatırlamanın konusu oldukları zaman canlanırlar. Zaten Türkçede de bir şeyi yeniden hatırlamak istediğimizde aklımızda o anıları canlandırırız yani canlandırmak filini kullanmaktayız. Aristoteles zaman ile an arasındaki ilişkiyi anlatırken çizgi ile noktanın arasındaki ilişkiye benzetmektedir. Ona göre çizgi devamlılığına işaret ederken nokta durağanlığa işaret etmektedir. Çizgi ise noktalardan oluşmaktadır ama durağanlığa işaret etmemekte, yine de her ne zaman çizgiyi kestiğimiz de o zaman ana denk gelmekteyiz. Bunu gibi zaman ile an arasında ve aynı zamanda hafıza ile an arasındaki ilişkiler ona benzemektedir.

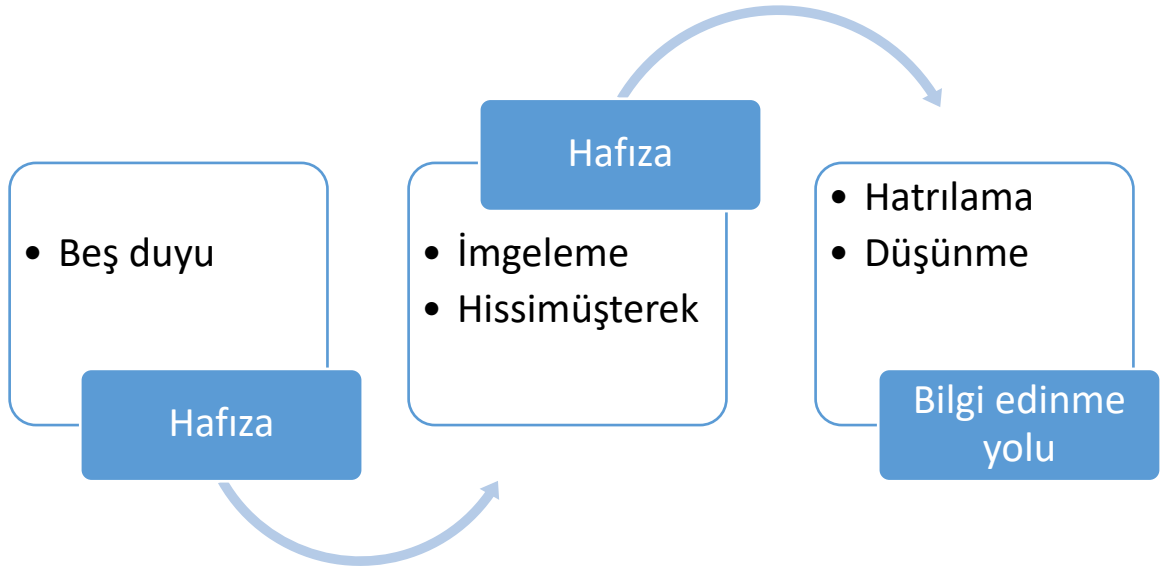
¹⁰⁰ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.42

¹⁰¹ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s.42

A

Şekil 5: Çizgi ile nokta ilişkisi

Hafıza ruhun bir kısmının fonksiyonu olurken Aristoteles'e göre bu kısım hareketi, zamanı, büyüklüğü ele alan kısmıyla aynıdır. O zaman her biriyle hafıza doğrudan ilişkilidir bu da ikinci bölümde detaylarıyla ele alınmıştır. Peki hafıza kısmı nerede durmaktadır. Aristoteles'in düşünceleri bir bütün olarak göz önünde bulundurulursa o zaman hafıza ruhunun bu kısmının tam merkezinde durmaktadır ve hatırlamayla beraber hem düşünceyle hem de algılarla ilişkili olup ikisinin arasında durmaktadır. Hafıza ve bilinçsiz olan hatırlamayı daha fazla algılarla ilişki içinde olurken bilinçli hatırlama düşünceyle ilişkilidir.

Şekil 6: Bilgi edinme yolu

Aristoteles daha önce de gördüğümüz gibi hatırlama ile hafıza arasında bir ayrım yapmaktadır. Ona göre hafıza bir yeti olarak farklı canlılarda da bulunabilir, bundan dolayı yani sadece insanlara özel olmadığı için düşünmekten biraz farklı olması gerekmektedir. Diğer canlılar da kendi tecrübelerini depolar ve tekil olaylara gelindiğinde otomatik olarak bir şeyi hatırlar yani bunu bilinçsiz hatırlama olarak adlandırabiliriz. Mesela bir kediye birkaç defa kötü davranırsak o kedi bizi gördüğünde kaçmaya çalışacaktır çünkü yaşadığı tecrübe hala hafızasında durmaktadır. Daha ilginç bir şekilde mesela deve de inat ve intikam duyguları uyandırılır bu da depolandığı ya da saklandığı tecrübeden dolayıdır. Bir insan bir deveye kötü davranırsa o deve o insandan intikamını alacak ve bunu da ölene kadar unutmayacaktır. Ama bu hatırlama dış nesnelere bağlı olarak gelişmektedir. Deve o insanı görmezse o tecrübe ortaya çıkmaz, aynı şekilde kedide de durum aynıdır. Sonraki filozoflar onu hayal ile vehim gücü arasındaki farkla açık kılmaya çalışmışlardır. Hatırlama ya da bilinçli hatırlama bundan farklıdır. Hatırlamanın sadece insanlarda bulunması gerekmektedir. Aristoteles'e göre hafıza bir şeyi birkaç sefer öğrenebilir hatırlama ise ancak bir kere gerçekleşir. İkinci kez gerçekleştiği zaman o farklı bir hatırlamadır.

Hatırlama istendiği zaman yapılabilir. Bir şeyi hatırlamak için herhangi bir şeye ihtiyacımız yoktur ancak geçmişin belli bir noktasına gidilir ve hareket başlatılır. O hareket tamamlandığında hatırlanmış olur bu da hatırlamanın bir tür son olduğuna işaret etmektedir. Aristoteles hatırlama ile hafıza arasındaki ayrıma ilişkin:

Ancak bu da daha önceden edinilmiş bir deneyimin yenilenmesi durumunda geçerli değildir, burada ayırt edilmelidir ki bellek aynı olan şeyi iki kez öğrenebilir ve bulabilir. Hatırlama bundan zorunlu olarak farklıdır, öyle ki hatırlamayı öğrenmeye başladığımız şeyden daha yüce olan bir ilkeye dayanmalıdır.¹⁰²

Aynı şekilde devamında da şöyle ifade edilmekte:

Hatırlama bellekten yalnızca zamanın burada oynadığı rol ile ilgili olarak değil, bilakis diğer pek çok canlıda da bulunmasına rağmen hatırlamanın neredeyse insan dışında bilinen hiçbir canlıda bulunmadığı ile ilgili olarak da ayrılır. Çünkü hatırlama adeta bir tur sondur: Zira hatırlayan daha önce bunu gördüğünü, işittiğini ya da ne tür benzeri deneyimlerse söz konusu olan, öyle olduğu sonucunu çıkarır

---

¹⁰² Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 78

ve burada adeta bir tür araştırmadır söz konusu olan. Bu doğal olarak yalnızca düşünme yeteneği de olan canlılara aittir. Çünkü düşünmek de bir tür sondur.¹⁰³

İki paragrafta da görüldüğü gibi hatırlama ile hafıza arasında kesin bir ayrım bulunmaktadır. İnsan, düşünen bir canlı olduğundan dolayı hafıza ile hatırlama olmaksızın varlığını sürdüremez. İnsan düşüncesini kaybederse insanlığını da kaybeder diğer canlılarla eşitlenir. Hafıza olmadan ne hatırlama kalır ne de düşünce; ikisinin temeli hafızadır. Hafıza olmadan ne zaman ne de hareketin farkına varılır ve ne de bir şeyi bildiğimizi biliriz. Hafıza olmadan kendi benliğimizi dahi bilemeyiz, farkına varamayız. Hafıza olmadan yaşanılır ama insan olarak yaşanılmaz.

Üçüncü bölümde de görüldüğü gibi hafıza olmadan insan ne var olduğunu ispatlayabilir ne de ahlaki bir şekilde yaşayabilir. Şayet hafıza ortadan kalkarsa her şey anlamını yitirir, zaten bir şeyi anlamış olmak için o şeyin hafızada bulunması zorunludur. Her şey hafızadadır ve onun dışında hiçbir şey zaten hiçbir anlamı da hafızanın konusudur.

Aristoteles sonrasında da hafıza aynı öneme sahip olmaya devam etmektedir. Zamanla hafızaya ilişkin açıklamalar değiştiği için ilgili olduğu düşünsel problemler de değişmiştir. Dördüncü bölümde de görüldüğü gibi ortaçağa doğru hafıza teolojik tartışmalarda da önemli yere sahiptir ve bunun en iyi örneği Augustinus düşüncesidir. Birçok filozof Tanrının varlığını isbat konusunda yöntemler geliştirirken Augustinus bu konuda hafızaya başvurmuştur. Modern ve post-modern çağlarda ise hafıza virtüel kavramıyla beraber gerçeğin manasının değişmesine de yol açmaktadırlar. Bergson'da da görüldüğü gibi "hafıza", "dureé" (süre) ile beraber maddenin temelini oluřturmuştur¹⁰⁴.

Düşünme faaliyeti hafızasız gerçekleşemediği için insanlar düşünmeye devam ettikçe hafıza her zaman düşünmenin temelinde olacaktır. Daha önce de zikredildiği gibi insanların dünya görüşleri değiştikçe hafıza ile ilişkin düşünceler de değişecek lakin hafıza önemini hep muhafaza edecektir.

---

¹⁰³ Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, s. 82

¹⁰⁴ Gilles Deleuze, *Bergsonculuk*, s.32

Kaynakça

Aristoteles, *Doğa Bilimleri Üzerine-Parva Naturalia*, çev. Elif Günçe, Morpa yay. İstanbul 2004

Aristoteles, *Fizik*, çev. Safet Babür, Yapı Kredi yay. 5. Baskı İstanbul 2014

Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınlar, 1996

Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan. Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2011.

Arslan TOPAKKAYA, “Zaman Kavramı Bağlamında Platon- Aristoteles Karşılaştırması”, FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2012 Bahar, sayı: 13, s. 219-231 ISSN 1306-9535, www.flssdergisi.com

Augustinus, *İtirafılar*, çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı yay. İstanbul Haziran 2010

Augustinus, *İtirafılar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs yay. İstanbul 1999

Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, remzi kitabevi İstanbul 1972

Bergson, Henri. *Madde ve Bellek*, çev. Işık Ergüden, Dost yayınevi, Ankara 2007

Bloch, David. *Aristotle on Memory and Recollection: Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism*. BRILL, 2007.

Burnham, W. H. “Memory, Historically and Experimentally Considered. I. An Historical Sketch of the Older Conceptions of Memory.” *The American Journal of Psychology* 2, no. 1 (1888): 39–90. <https://doi.org/10.2307/1411406>.

Carruthers, Mary. *The Book of Memory: A Study Of Memory In Medieval Culture*. 2 edition. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2008.

CEVİZCİ, Ahmet. “*Felsefe Tarihi*”, Say yay. 2009 İstanbul

CEVİZCİ, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul 2010

CEVİZCİ, Ahmet. Platon'un Devlet'teki Bölünmüş Çizgi Analojisi, <https://www.yumpu.com/tr/document/view/15422455/bolunmus-cizgi-analojisi> 9.03.2014

Danziger, Kurt. *Marking the Mind: A History of Memory*. Cambridge University Press, 2008.

David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002

David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011

Deleuze, Gilles. *Bergsonculuk*, Çeviren: Hakan Yücefer, Otonom yay. 2006 İstanbul

Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma yay. 2004 İstanbul

Gregoric, Pavel. *Aristotle on the Common Sense*. Oxford University Press, 2007. <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199277377.001.0001/acprof-9780199277377>.

Harrod, R. F. *Memory*. Macmillan International Higher Education, 1971.

Haskins, Ekaterina V. "Rhetoric between Orality and Literacy: Cultural Memory and Performance in Isocrates and Aristotle." *Quarterly Journal of Speech* 87, no. 2 (2001): 158–178. King, R. A. H. *Aristotle and Plotinus on Memory*. Walter de Gruyter, 2009.

Kaya, Mustafa. "Platon'un Ruh Kuramı", Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: XV, Sayı 1, 2013

KRANZ, Walter. *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*, çev. Suad Baydur, Sosyal yay. İstanbul 1994

MEDDA, ROBERTO. "Aristotle's On Memory and Recollection: Concepts, Sources, and Innovations of Aristotle's Account of Mnemonic Capacities and Activities." Masters, Durham University, 2009. <http://etheses.dur.ac.uk/43/>.

Medda, Roberto. "Aristotle's On Memory and Recollection: Concepts, Sources, and Innovations of Aristotle's Account of Mnemonic Capacities and Activities," n.d., 121.

Merleau-Ponty, Maurice. Algının önceliği ve onun felsefi sonuçları, çev. Aziz Yardımlı, kabalcı yay. İstanbul 2006

Murphy, James J. “The Metarhetoric of Aristotle, with Some Examples from His ‘On Memory and Recollection.’” *Rhetoric Review* 21, no. 3 (2002): 213–28.

O’Gorman, Ned. “Aristotle’s ‘Phantasia’ in the ‘Rhetoric’: ‘Lexis’, Appearance, and the Epideictic Function of Discourse Author(s): Ned O’Gorman Reviewed Work(S):” *Philosophy & Rhetoric* 38, no. 1 (2005): 16–40.

Paksüt, Fatma. *Platon ve Platon sonrası*, Ayyıldız Matbaası A.Ş, Ankara 1980

Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, çev. Sevgi Tamgüç, sosyal yayınları, İstanbul 1997 s.512

Platon, *Parmenides*, çev. Aziz Yardımlı, idea yay. İstanbul, Eylül 2011

Rüşd, İbn. *Psikoloji Şerhi / Kitabı'n -Nefs.* çev Atilla Arkan. 2. cilt Litera Yayıncılık, 2013.

Scheiter, Krisanna M. “Images, Appearances, and Phantasia in Aristotle.” *Phronesis* 57, no. 3 (January 1, 2012): 251–78. <https://doi.org/10.1163/156852812X641272>.

Soykan, Ömer Naci “Zaman ve Uzamdaki Nesnelerin Değişmesi Bana Göre Zorunludur”, *Türk Yurdu*, Sayı: 78, s. 25-28 Ankara Şubat 1994

Su, Süreyya. “Gilles Deleuze'ün Düşüncesinde Göçebelik ve Virtüellik”, *Doğu Batı Dergisi* Sayı: 65 s.146-165

Türkçe Sözlük, 7. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 19830